

TE WHARE WĀNANGA O
AWANUIĀRANGI

TE MANA O TE TĀNE O TE
UREWERA HAPŪ

DICK TIKIRAU ATA
2018

For the Master of Māori Studies

Te Whare Wānanga o Awanuiārangi, Whakatāne

Mānatārua

Ko tēnei tuhingaroa, he taonga tuku iho nā (kaituhi). E āhei ana a ia, kia panuitia e koutōu, kia tōhutōro hia tēnei tuhingaroa e whai take ai te rāngahau me ōna muna akomānga ki a koutōu. He kaiwhakarātō i a koutōu, kia tautuku ki te ū o tēnei mānatārua pānga. 1994 (Aotearoa).

Tēnā koa kauā e kapea tēnei tuhingaroa, mā te kaituhi rā anō e whakaae ā-waha, e whakaae ā-tuhi rānei tēnei mānatārua (2016) (kaituhi) ki Whakatāne, Aotearoa (2017)

Whakapuakitanga

E whakapono ana au ki aku kōrero, ko tēnei tuhingaroa aku, kare he tū-a-ritenga ngā tētahi atu tāngata kaita, taketake ake ēnei kōrero naku. Kāore he ritenga a tēnei tuhingaroa puotō, ko tēnei tuhingaroa kare he puoto kua tāpiritia, e whakaahua ai tēnei whakawhiwhinga ahakoa māi tehea atu tūtohinga ki ētahi atu whare wānanga.

Māi tētahi atu anō whakahaerenga, tēnei tuhingaroa he kaiwhakaritenga rāngahau i whakahaeretia. He whakaritenga a whakaaro ki taku tuhingaroa, naku ake, ehara koa ngā Te Whare Wānanga o Awanuiārangi. Ko tēnei tuhingaroa kei Te Whare Wānanga o Awanuiārangi e pupuri ana.

Nā reira mēnā e hiahia ana ngā tauira, me ngā kairangahau ki te pānui, hei tohutoro.

(Dick Tikirau Ata)

Waitōhu:

Rā:

IHIRĀNGI

IHIRĀNGI	4
ŪPOKO TUATAHI	5
1.0 He Kupu Whakataki	5
1.1 Tātai Kōrero	20
1.2 Ko ngā whainga mātua o tēnei kaupapa rāngahau	21
1.3 Te whainga whānui me ngā pātai	22
1.3.1 Te Hirānga	22
1.4 Tirohanga Whānui	27
1.4.1 Pātai tuatahi – (tāpiri ki konei)	28
1.4.2 Pātai tuarua - (tāpiri ki konei)	28
1.4.3 Pātai tuatōrū - (tāpiri ki konei)	29
1.5 Tirohanga whānui mō te tuhinga whakapae	29
1.6 He Whakarāpopotanga	30
ŪPOKO TUARUA	31
Tātari Mātātuhi	31
2.0 He Kupu Whakataki	31
2.1 Kaupapa Mātua Mātātuhi	31
2.2 Mātātuhi o Te Iwi Whānui	57
2.3 Mātātuhi o Aotearoa	57
2.4 He Whakarāpopotanga	57
Whakarāpopotōhia tēnei ūpoko	57
ŪPOKO TUATŌRŪ	59
NGĀ TUKANGA RĀNGAHAU	59
3.0 He Kupu Whakataki	59
3.1 Tirohanga whānui	60
3.2 Ngā Tukanga	62
3.3.1 Pātai tuatahi – (ki konei..)	62
3.3.2 Pātai tuarua - (ki konei..)	62
3.3.3 Pātai tuatōrū - (ki konei..)	63
3.4 He Whakarāpopotanga	63
ŪPOKO TUAWHĀ	79
NGĀ PUTANGA ME NGĀ WHAKAWHITIWHITI	79
4.0 He Kupu Whakataki	79
4.1 He arotake i ngā ariā mātua	79
4.2 Ngā Pātai	79
4.3 He Whakarāpopototanga	82
ŪPOKO TUARIMA	85
5.0 Ngā Hua o te rangahau	85
5.1 Ētahi whakaaro i puta	89
5.2 He hokinga mahara mō ngā karakia Ringatū	90
5.3 He Kōrero Tautoko	105
5.4 Whakarāpopototanga	106
TŌHUTŌRO	107
ĀPITIHINGA	109

ŪPOKO TUATAHI

1.0 He Kupu Whakataki

Tōku Pepeha ki taku hapū a Te Urewera

Ko Pukepōhatu te Māunga

Ko te Tōtara te Taniwha

Ko te Tōtara te Koawa.

Ko te Tōtara te Marae

Ko Ruatoki te whārua

Ko Ruatoki, te Tai-ō-Rua-Māno te Wharekai.

Ko te Wharetapu te Wharemate

Ko te Puhi ō Mataatua te Tipunawhare.

Ko Kokouri te Tāngata Whakairo

Ko Tupāea te Kohatu Whakamaumāhara

Ko te Arowhana te haki tohu i te mate.

Ko te Whenuanui te tāngata

Ko Tikirau, Dick, Ata tōku ingoa

Te Māna ō ngā Tāne ō Te Urewera tēnei kaupapa

“Ko te mana o Tāne ko te whakarongo”

Whakarongo ra e tāne

ki te Ahurewa

ki te Pūkenga

ki te wānanga

ki te taura

ki te tauira

i tipu iho ko ngā pū

ngā weū

ngā rito
ngā take
i te orooro, i te orooro
tēnei rā te whakahua ake i ngā māunga tapu
ko tupua o te rangi
ko tawhito o te rangi
i tākea māi ko te tapu, ko te mana, ko te mauri o ngā atua
i hohoua mai no io mātua kore
ka whakatākina mai ki runga ki ēnei taura, kia māhea ai te hua makihikihi ki runga
ki tēnei papa
He papa tataki no awhitinuku, no awhitirangi,
tēnā whakaeke kia tū ki te rangi
uhi, wero, tau mai ngā toki
haumi e...
hui e...
taiki e...

Tākuta, T. (1989)

Ka tika koinei te karakia hei whakatūwhera i tēnei rāngahau mō te mana o ngā tāne o Te Urewera hapū ki Ruātoki. Whakarongo ra e tāne, ko mātau ēra ko ngā tāne o Te Urewera hapū e tū nei i rungā i tō mātau Te Ureweratanga. I heke māi nei i o mātau tipuna hei puna whakahiwa i te whakaaro. Tērā anō hoki e whakamāhia ana tēnei karakia hei tauparapara e aku tuakana ki roto o Ruatāhuna me Ruātoki i runga i ngā paenekenekeneke o roto i Ruatāhuna me Ruātoki. Ko tēnei momo ahuatanga ko te tauparapara. E ai kia McFarland, A (2013),

Ka tū ana te kaikōrero ki te tauparapara i te wā e whaikōrero ana, kei te karapoti tēneki i ā ia i roto i te tapu.

Ko te kaimāro, ko ngā kōrero tapu a ngā tohunga o te paepae tapu e

Pā ana ki ngā tikanga o te kawae o te whaikōrero me ngā kōrero e pā ana ki ngā tikanga tapu, e pā ana ki te karānga ka whakaputaina e ngā kaikaranga i runga i a marae ātea.

(McFarland, A. 2015, Wh.162)

Ko te tino pūtake o taku kaupapa rāngahau, ko te mana o ngā tāne o Te Urewera hapū, ki Ruātoki. Nā tō mātau pakeke tonu māi i te taha o ngā kaumātua koroua, papa o Te Urewera hapū, kua iti haere nei rātau i te rā nei. Kore kē mātau i whakaaro kua tae māi taua wā ki tō mātau rēanga, hei waha, hei pikau i ngā waihotanga mai o mātau kuia, koroua, pakēkē o Te Urewera hapū. Koinei taua taonga e kōrero ake au mō ngā whānau o Tūhoe, kei te kawe tonu rātau i ngā tohutohu a o mātau tipuna. Tae noa ki ngā mahi kura i te Awanuiārangi kua noho watea ētahi o te whānau ki te rangahau i ngā kōrero mō te mana o ngā tāne o te Urewera hapū

Koinei pea te matūtanga o tēnei rāngahau ki te whakatinana, whakamahi i ētahi kōrero whakapapa, whakarere iho, hei whakapakari, ia mātau, ngā tāne o Te Urewera hapū. Ko tētahi pātai aku ki ngā tāne o te hapū, me pehea te kokiri kia tutuki pai ai tēnei rangahau mō mātau ngā tāne o Te Urewera hapū.

Ko te wāhanga tuatahi pea ki te whakakao katoa māi i ngā tāne o te hapū o ki te wānanga, whakawhitiwhiti i o rātau whakaaro. Ko te wāhanga tuarua ki te whakanukunuku i te kaupapa, ki hea, ma wai, me pehea ēnei o ngā tāne e ana whakamua. Tēra anō hoki te tāpiri māi i ngā hikoi whenua, māi Ruatāhuna, ki Ruātoki, ki te kōrero i ngā maramasra whenua o Te Urewera hapū i roto o te awa o Ohinemataroa.

Ma roto i ēnei momo tāne wananga, ka mōhio koe i tōu taumata, mena he taura, o he tauira rānei koe. Hei konei anō kua mōhio koe kei hea te wahanga mōu hei kake ake i tōu taumāta e mātatau ana ou mōhiotanga a hinengaro, ā wairua, ā ngākau, ā tinana. Ko ngā wānanga e kōrero ake nei au, kei roto tonu i te rohe potae o Tūhoe. Anei he taurā, ko Mānawaru te māunga, ko Ohinemātaroa te awa, ko Mātaatua te mārae, ko Ruatāhuna te kainga, ko Te Urewera te hapū.

Tera kia whakahoki anō ki te karakia i whakatuwhera i tēnei tuhinga kōrero, kia kore ai e titahataha te kaupapa i roto tonu o te rerenga whakaaro. Hei konei o te karakia nei, kua tipu iho, ngā pū, ngā weū, ngā ritō, ngā take, o te ororo i te ororo. Tere tonū tou mōhio kua whakahuahua koe i ngā maunga tapu ō awhitinuku ō awhitirangi, tae noa ki ngā toi o ngā rangi tuhāhā. Ka rongo tonū to tinana me to wairua e hiki ana te taumata ō wo kōrero, i te mea kua whakahuahua koe i te tapu, te mana, te mauri o ngā atua e mōhio pai nei koe kua hono mai o kōrero kia Io matua kore, koia nei te timatanga o ngā

mea katoa ki runga i te whenua. Koinei te wā kua tohu mai kia koe i tou hono tūturu skia ranginui rāua ko papatuānuku, i te kainga i tutaki nei rāua ki ōwhīwhīnuku, ki ōwhīwhīrangi. Ko rangi rāua ko papatuānuku ēnei e whakahuahua nei i tō rāua kainga i whakatipu ia rāua tamāriki. Anei ētahi kōrero māi ēnei tohungā o Tūhoe, e ki mai ana i o rāua maramatanga mo te kupu nei, te karakia.

Tēna kia hoki ake ki te tūhuhu whakairinga karakia hai huaki pōuri ake i te tatau o te rarautanga o te kupu kōrero. He karakia taki ēnei, e ki ana ēnei tōhungā, tērā e taki ana i ahunga, i te taketake māi o ngā mea katoa, ka pai ki te wairua, ka pai ki te māuri.

Temārā, P. me Milroy, W. (2005). Kōrero ā-waha.

Ko tēnei tuhinga roa e whakatu ana i te māna o ngā tāne o Te Urewera hapū ki Te Tōtara mārae. Ka hoki rano ki o mātau tipuna a te Arowhana, rāua ko Te Whenuanui. Koirā i whai whenua ai ēnei koroua i runga tonu i tōu whakapono i o rāua mana motu hake, mana rangatira, tanga, mo to rāua hapū a te Urewera. Kia kore ēnei rangatira, kāre o mātau pānga whenua ki roto o te ngāhere o Te Urewera ki Ruātoki me te Tuawhenua.

1.1 Anei tōku whakapakēkē tanga māi

I whānau māi au ki Whakatāne i te rua tekau o Paengāwhawha, i te tau kotahi māno iwa rau rima tekau mā ono. I pakēkē hoki au i rāro i te papapū o tōku māunga, te Tahūhū-ō-Haokitahi, ki te whārua o Ruātoki. Ko Te Tōtara te marae, ko Te Urewera te hapū i tipu māi au. Ko aku pakēkē, ko Tāhae rāua ko Hineatu Pāora Noho.

I timata taku kura i te tau tahi mano iwa rāu ono tekau mātahi. Ka maumahara tonu au i taku hāerenga tuatahi ki te kura o Ruātoki. Koirā te tau me te wa i hokongā mai he hū hou mōku e taku whāea. Me tōku tino kore nei te mōhio ki te kōrero pākeha, ka tahi rawātu ka kiriweti aku māhita kaiako i runga tonū i tō mātau whakapakēkē tia māi ki te whārua o Ruātoki. Kāre anō hoki no mātau te he i kōrero tonu hia te reo o Tūhoe i ngā wā katoa, i runga tonū i ngā akoranga i pakēkē hia mai te nuinga o mātau i roto o te matatoru o te reo rangatira. Ko te nuinga o a mātau mahi i ēra wā, he whakarapu tuna,

he kaukau i te tātunga, he mirāka kau, he eke hōiho, he rumaki māra kai, he āwhina me te tautoko i o mātau papārā i ngā mahi ahuhenua. Tino piripono mātau ngā tama tāne o te Urewera hapū i aua wā, i runga tonū i ngā tohutohu a o mātau pakēkē, kaumātua o te Urewera hapū. I era wā kāre ke ngā tāne o te Urewera e pai ki te hāere ki ngā marae o ētahi i roto o te whārua o Ruātoki. Koinei katoa aua akoranga hei whakamātautau ia mātau i runga katoa i ngā tohutohu whakatupato a o mātau pākeke. Nā wai ra, ka haere te wā ka tukunga au ki Rotorua noho ai, me te tungane o taku papa i Tikitere i te rohe o Te Arawa. Koia anō hoki te pāpara i whakapakēkē ia maua ko taku tuakana, a Hakiāha. Kāre noaiho i roa taku noho, ki Te Arawa, ka tikinga mai anō au, e tētahi o aku pāpara, kia whakahokia mai anō au, ki akū pākeke ki Ruātoki. Kare noho i roa taku noho, i Tikitere, ka tikinga māi au, e tētahi o aku pāpara, ka whakahokia au ki aku pākeke, ki Ruātoki. I runga noaiho i te kupu ka omā au ki te hunga i taku kore e pirangi hoki mai Tikitere, ki Ruātoki. Ka tahi te whānau ka kimi i au i taua wā, ēngari kua mōhio kē taku pāpara manaaki i au, kei roto au i te pākorokoro whare poaka e hunga ana, ka tiwaha mai taku pāpara ki au kia puta mai i roto o taku wāhi hunga, ka tiro ake au ki taku papārā e nau ana te aroha ki taku whakatenetene ki te puta mai pēnei tonū i te kuri e koromeke nei i te matakū.

Ka wehe mai māua ko te teina o taku papa māi Tikitere i runga i tana tarāka, ka tahi anō ka poua e au te tangimeme mo aku uri kua mahue atu ra i au ki Te Arāwa. Koinei tētahi wāhanga o mātau te whānau, mea whakaū tēnei ahuatanga kia kore ai e marara te whakapapa ki roto o te koraha ka mimiti noaiho te otinga. roto katoa o mātau ngā mokopuna a te Wairemāna rāua kote Uatuku Te Ata.

Kāre ke au i pīrangi hoki mai ki Ruātoki, i runga tonū i te rāwe o taku whāea a Mākere rāua ko takū pāpara a Teku ki te mānaaki ia mātau katoa ko aku uri. E kore e wareware hia taku noho ki roto o Te Arāwa, me aku uri, tae noa ki te kura i haere au mō ngā maramā e rua, i Rotokawa. I taku hokinga mai ki taku kurā i Ruātoki, ka rongu taku wairua i tētahi rerekētanga i roto i au, pēnei i te mokemoke nei. I ngā wā hoki māi aku uri māi Rotorua ki Ruātoki, ka pēnei ke mātau i tētahi whānau tino kore nei e hiahia kia wehe tia i runga tonu i te mātemāteāone tētahi ki tētahi. Tino rerekē aku whakaaro i taku hokinga māi ki Ruatoki, engari kia roa te wā ka mākere hāere taua whakaaro mokemoke

ra ki aku uri i Tikitere kua hokimāi anō taua whakaaro mo tokū Te Urewera karore haere pō.

Nō ngā tau o muri māi, ka mōhio au, koinei te kōrero a Tūhoe ra ki te mātemāteāone tētahi ki tētahi i runga i te whakaaro kotahi. Kare noho au i pakeke māi i te taha o aku pakeke, engari he māha ngā whānau o Te Urewera hapū i whangai i au i Ruātoki. He māha ngā whānau māhi ahuwhenua i roto o Ruātoki i tērā wā me tō rātau pīrangi hoki ki ngā tamāriki hautūtū pēnei au nei hei tonotono mā rātau. Ngā runga tonu i tōku hiahia ki te miraka kau, māhi ahuwhenua, me te tautoko i ngā whānau i tohutohu i ētahi o mātau ki te rumāki kai, mete whakarāpu tuna, me aku papa o Te Urewera hapū.

He māha tonu mātau ngā tāne o Te Urewera, i pakeke māi i te taha o mātau mārae i Ruātoki. Ko mātau te whānau Ata, ko Eria rāua ko te Hira Haumāte, ko Tira Hākeke, me Kōata Noemā, a Tiaka Pitara me Paorā Kruger, raua ko Tonga Mōrehu, mete whanau Tari. Koinei katoa ngā whānau o Te Urewera hapū, i pakeke māi i taha o te marae, o Te Tōtara.

Kei te matatau katoa mātau ngā tāne o tēnei reanga o Te Urewera hapū ki ngā akoranga a o mātau kuia, koroua, kia mātau me pēhea te māhi, i ngā māhi tae noa kite māhi ahuwhenua, whakarata hōio, haere puihi, mete māhi kai. Engari anō te tunu kai, he pūkenga tērā i ngā tāne katoa o te hapū o Te Urewera. I tū tautoko katoa mātau ngā tāne o te Urewera hapū kite awhina io mātau papa i ngā māhi o te mārae. Tae noa hoki kite tautoko i ngā wāhine o te hapū i aua wa. Ka kitea te kakamā o te hapū ki te mānaaki i te mānuhiri whakaeke i runga i te whakaaro kotahi tonu te kaupapa. Koirā tō rātau ahua o mātau pakeke, kare noho rātau i aki haere i te kupu, engari mea tauira māi anō ngā māhi hei whai mā mātau ngā tāne o te hapū. Ngā runga i ēnei akoranga māi ki tō mātau reanga, koirā te tauira ka whaia e mātau hei koha ki ngā tāne o te hapū. Kia kore ai e tohutohu ia rātau me pēhea te māhi i te māhi ki runga i tō rātau mārae. He rawe katoa ngā pakeke o aua wā ki ngā tumomo māhi kāre nei e kitea i te rā nei. Koirā te waimārie io mātau pakeke, i kite nei mātau ngā tāne o te hapū iā rātau māhi tautoko tētahi i tētahi i runga i ngā akoranga a o rātau kuia koroua o aua wā.

I pākeke māi anō mātau ki roto o te horokai tawhitō o Te Tōtara, i te taha o te kuia o Ipo Tait, a Tirā Te Kurāpa (Hākeke,) me ana whāngai. He tino taonga ataahua te wairua o tēnei kuia kia matau katoa ngā tamariki o te marae. Kare he kupu weriweri a tēnei kuia kia mātau, ana mokopuna. Ko te parāoa rewena kē tērā e tatari hia ra e mātau kia māru māi, ana kua puta te kākara o taua parāoa ki te māha o te whānau.

Koinei te whāea o Tāti Hākeke, koia nei tētahi o ngā rangatira kaumātua o Te Urewera hapū kei te ora i te rā nei. Ngā te kuia nei i whāngai katoa ana mokopuna i roto i te horokai tawhitō o Te Tōtara i te wa e pākeke māi ana mātau i o ratau taha. Me kōrero au mō tēnei o mātau Kuia a Tira i whakapau kaha nei ia ki runga i tōna marae a Te Tōtara. Nā runga i ngā tohutohu a tēnei o mātau kuia kaumātua, ka kite mātau ngā tāne i tētahi tumomo akorānga, kāre nei e kitea i te rā nei i te wā e whakapākeke ana ia i ana whāngai. E Kore anō hoki te hapū e ki te i ēnei momo kuia e noho ana i roto o te wharekai mete manuhiri i runga i tona marae, a Te Tōtara.

Mā te kai pānui tonū e whakaaro ka titiro, kare noho au i tuhi mō ēnei kuia, ēngari ngā runga kē i te whakapapa he teina, he tuakana kua mōhio te hapū koinei ke ngā rangatira o Te Urewera hapū. Ko Tangitawhiti anō tētahi o ngā tuahine o Tira Hākeke, i moe nei i a i tōna hoa rangatira a Tiaka, Pitara o Kahungunu, Pāhauwera ki Nūhaka, te papa o Ihaia Pitara, te rangatira o Te Urewera hapū, i te rā nei.

Koinei ngā hokingā māharā, ki ēnei momo kuia, i noho whakaiti ia rāua i te mea ko Tira te mea pākeke o rāua. Koinei kē ngā rangatira o Te Urewera hapū i aua wā. Ko te pohehe o mātau i ēra wā, ko ngā koroua kē ngā rangatira o Te Urewera hapū. Ka māte ngā kuia nei a Tirā Hākeke rāua ko Tangitawhiti ka taka anō te māna rangatira o Te Urewera ki tētahi anō o ngā kuia o te hapū.

Ko te Huinga Paorā Noho, (Wātene) i mōe nei i a iā te Wharetāpu Wātene o te Māhurehure hapū, te papa o Noemā rāua ko te Hape Wātene. Te mōhio o tēnei o ngā kuia o Te Urewera hapū, ka waiho tonu e ia ki tōna tunane, kia Paorā te mana o te hapū, ngā runga tonu, koia noho te mea tāne o te whānau. I te tau tahi mano iwa rāua ono tekau mā whā ka whakaaro te hapū o Te Urewera ki te turāki i te wharekai i runga i ngā

ture a te Kaunihera o Whakatāne. He tūtata rawa tē wharekai o Te Tōtara ki te huarahi waka i ēra wa.

Ko mātau ngā tamā tāne o taua wā i kite io mātau papa o Te Urewera hapū e turāki ana i te wharekai tawhito. Nā runga i te whakaaro ko tahi o te hapū kia kore ai i whakaporearea i ngā whakatipurānga o ēnei rā. Ka takoto te whakaaro o Te Urewera hapū, kia turaki hia te wharekai tawhitō o Te Tōtarā mārae. Ko te whakaaro o te hapū i taua wa e turaki hia ra te horokai, kia tutuki mārika ngā māhi, ka tahi anō ka tuku ngā rākau rimu ki tetahi o ngā koroua o Ngati Rongo kia Kūnere Tūmoana, te papa o Tūmoana Tūmoana.

Ko Tūmoana te hoa rangatira o Kui Hōhua te māmā whāngai o Himāimā rāua ko Kārena, Aubrey, me te Tāhuri. Anei te whakapapa o Tūmoana ki te Te Urewera hapū. Ka moe a Pakitu ia te Hauāuru Te Kurāpa, ka puta ta rāua kotiro a Whaitiri. Ka moe a Kūnere Tūmoana, iā Whaitiri, ka puta ko Tūmoana. He koroua a te Pakitū kia Tūmoana tētahi o ngā kaumātua o Te Urewera hapū, ki Mātaatua mārae ki Ruatāhuna.

Ko te Hauāuru anō tētahi o ngā tuahine o Tira Hākeke me Tangitawhiti Pitarā me tō rātau tungane a Hikawerā Te Kurāpa, tēnei o ngā rangitira ona hapū karangaranga i roto o te Tuawhenua. Koirā ngā rākau rimu o te horo tawhito o Te Urewera i riro ai i ā Kūnere, hei māhi hete kuti hipi, i runga i ana pamu i Owihakatoro me Ruātoki.

Whai muri tonū i te turaki hana o te horo tawhito o Te Urewera hapū, ka riro te wharekai hou o Te Tōtara ma Peddlers Builders Limited o Whakatāne e mahi. Ko Dave Rogers rāua ko Riaka Hiakita o te Waimana ngā kamura kai mahi o tāua kamupene. Ngā rāua i whakatū te horokai hou o Te Urewera i te tau, tahi mano iwa rau ono tekau mā rima. Whai muri mai i te tau tahi mano iwa rau ono tekau mā ono, ka pakaru tētahi waipuke ki roto o Ruātoki, ka hurāina te tuanui o te Puhi-ō-Mātaatua e te hau awhiowhio o Tawhirimātea i taua tau anō. Ko te waimarie i hurāina noho ko te tuanui o mua o te tipuna whare, kāre noho i roaroa ka oti anō te tuanui o te tipuna whare i o mātau papa o Te Urewera.

Haere te wā tahi mano iwa rau whitu tekau mā rua, ka tukunga au e aku pākeke kite kura kāmura i te Whanga-nui-ā-tara, ka tae māi te rongo ki au i taua tau kua hinga māi

te kuia nei a Tira Hākeke, a Tiaka Pitara, ēnei o aku pākeke i whangai i au e tamāriki ana. Ka rongo au i tētahi mamae e haehae ana i te ngakau kua hinga mai ēnei o aku pākeke o Te Urewera hapū i manaaki ia mātau, ngā tama tāne o te hapū. Ko rāua ērā ko ngā tokorua nei, i opeope, whakamenamena ia mātau ngā tamariki o te hapū. Ka hoki waipuke katoa mai ērā whakaaro ki roto i tōku whatumanawa, e kore e wareware hia rātau o mātau pākeke.

Ko tētahi tino raru i taua wā, kare i uru māi ki runga i ngā waka hoki māi ki te wā kainga māi Pōneke. Me te kore pūtea hoki i taua wā hei hoki māi, me aha te aha me nohopuku rā hoki ka tika, ka noho whakakeke. I taua wā tonu rā, ka titi tētahi whakaaro ki roto i taku hinengāro, e kore anō tēnei momo āhua e whakararu anō i au i ngā tau kei mua i tōku pākeke mai. I taku kura kamura tonū au, e tekau mā ono noho taku pākeke, ka uru māi ērā whakaaro ki takū hinengāro. Me taku mohio anō kare oku turanga waewae ki roto o te Whanga-nui-ā-tara. Ko te hono kē o mātau ki ngā whānau o Tūhoe, kua roa rātau e noho ana i roto o Pōneke.

Eke tonu ngā tohu o te wā, ka hokimāi au ki Ruātoki i te tau tahi mātāno iwa rau whitu tekau mā wha. Koirā katoa te hiahia o te whakaaro i taua wā, ki te hoki māi ki tōku whenua i noho mokemoke nei au mō ngā tau e rua. Kāre i roa i muri mai ka hoki ake ko Hēnare Heremia me ētahi o māua tuakana māi Pōneke ki Ruātoki. Koirā pea nga matekite i puta kia mātau, ki ngā tāne o Te Urewera hapū. Ka mahue atu a Te Whanga-nui-a-tara ia mātau ka hoki mai ki Tūhoe.

I te tau tahi mano iwa rau whitu tekau mā rima, ka whai māhi au i te taha o aku papa ia Paorā Kruger, rāua ko Tahae Rua, me te tuakana a Ihāia rāua ko te taokete a Simi Poutōa. He māhi piriti, a mātau mahi mō te kawana, i te teihana tereina o Patutātahi. Nā roto i taku mahi i te taha o ēnei o aku pāpara ka tupono au ki te pātai i ētahi kōrero ohorere kia Paorā. Ka pēhea te tū o te haukainga ka hoki māi ana ngā tamāriki o te hapū i haere ki ngā whare wānanga me tō rātau mōhio ki ngā kōrero, whakapapa ki o rātau hapū o te Whārua. Te whakautu a Paorā ki au, kei te haukainga anō te mana o ngā hapū, ko rātau ra te ahi kā roa, koirā te roa o te poto o te whakautu mai a te koroua nei i taku pātai. Tērā ka puta anō he pātai aku kia Paora mō te pakanga tuarua, i te mate hana o Hōri Takurua i taua pakanga ki Orupe. Ko te pai o ngā kōrero, i reira tonu a Tāhae Rua,

e whakarongo ana i a māua kōrero. Koia anō hoki tētahi i whakawhiti i te pakanga tuarua ko Tahae Rua. Ka ki māi taku papa a Paorā ki au, kā hinga rā a Hori Takurua ka tae atu te kōrero kia i a, koia te tāngata kua whakaaro hia hei hari i te turanga o Hori ki roto o te lwi. Kāre anō te kupu kia takoto i mua i a iā kua oti ke te whakaaro ia Paorā, kare i a e takahi i ngā pākeke o ērā wa, i te mea kei te māha ngā tāngata mōhio ake i a ia hei hari i tērā turanga.

Ko te ingoa tonu o te Kari Waaka i whakaaro tuatahi tia e i a hei tauira. E kore ia e takahi i ngā pākeke o taua wā ngā runga i te kōrero kei runga i tētahi o ngā hekerāngi o roto o te Puhi-o-Mātaatua. E ki mai ana, tona whakamārama, kia noho whakaiti mātau o Te Urewera hapū ia mātau. Māi tēnei o ngā kōrero o te rangatira o Te Urewera hapū, ka noho te whakaaro nei hei tauira mō mātau ngā tāne o te hapū. I konei mātau ngā tāne o Te Urewera hapū ka matakitaki i ngā whakanekeneke o tēnei o mātau pāpara e tauira ana i ngā māhi ki runga i tōna marae a Te Tōtara. Kite titiro koe ki o mātau whāea, kuia, koroua o Te Urewera hapū, koinei rā tō rātau ao, i puta ai tērā kōrero i tō mātau pāpara i a Paorā ki ngā tāne o Te Urewera, i te tau tahi mano iwa rāu whitu tekau mā waru. Waiho mā o māhi koe hei whakanui, ko wai tāua a Tuhoe. *Kōrero a waha Kruger, P.(1978).*

Ngā tēnei tuhingaroa mō ngā tāne o Te Urewera hapū ka puta te whakaaro i ahu mai ēnei kōrero māi te tipua, ki te Tawhitō, ki te Kahui-o-ngā-Ariki, ki te tāwhiti atu ki o tātau atua Māori.

Hui e...

Taiki e...

(Kōrero a waha Takuta, T(1989))

1.3 Te Hirānga

Hei whakapuaki i tēnei tuhinga kōrero māku mō tēnei wahanga, kia mihi ake ki o tātau mate rātau kua riro i te pouriuri i te potangotango, okoioki mai koutou te huna wairua i

tuawhakarere, i te kainga i whakaritea mō te hunga mate, moe māi, whakangaro atu i a koutou.

Hoki ora māi anō kia tatau ngā uri whakarereiho ki ngā au piki, ngā au heke, o ngā whānau, hapū, tae noa ki ngā kaupapa o te iwi, Tēnei te mihimāhanga kia tātau katoa e kaha nei ki te hāpai i ngā kaupapa ki runga i o tātau marae maha.

Ko tēnei tuhinga e korero ana mō tētahi o ngā rangatira o Te Urewera, ki a te Arowhana, i noho tutūrū nei ia i rāro i tōna māna whenua, māna tāngata, māna mōtu hake, ki runga i ona whenua i te ngāhere o Te Urewera, i ngā Māhanga, ki roto o te awa Ohinemātaroa.

Māi Rewatu, ki Paraeroa, tae noa ki tēra ōna māunga kia Hutieke, ko Moerangi te koawa, ko Hāhore te tangāta, kei raro iho i ōna rekereke, ko te tipuna whare, ko te Rangimonoa i runga o Pūtere o Pōtaka.

Ko Te Arowhana tonu tētahi o ngā rangatira rongonui tia i roto o Te Urewera me tōna matakū hia e ngā iwi e mōhio ana ki te ahua o tēnei o ngā rangatira o Te Urewera hapū.

Hai whakamātautau ake i te wairua o te Puha o te Arowhana, koia nei tētahi wāhanga o tēnei kaupapa o te tuhingaroa nei. Ki ētahi iwi pea, he mānawawera.

Koirā i whai whenua ai a Te Urewera hapū ki Ruatāhuna me Ruatoki, i te rā nei, ngā te rangatira nei a te Arowhana.

Māu tonu hai whakaaro te ahua mete momo o tēnei rangatira o Te Urewera. Kia whakatakoto hia ētahi kōrero e pātai ana, kowai tēnei rangatira a te Arowhana, kei hea ōna whenua i roto o Te Urewera.

Nā runga noho i te rānaki i te māte o Tahaki-anina, i kohuru hia nei ia e Hape, Horomārama, he rangatira no Ngati Apa o Ngāti Mānawa. Ko Tahaki-anina te hoa rangatira o te kuia nei o Whakarotu, he uri no Puhou, ara, he Ngā Potiki anō ia. Koirā Te ao, o te Arowhana, he tāngata koia noho ia i runga tonu i tōna māna whenua, māna rangatiratanga i korowai hia e ōna tīpuna.

Tērā ka tae ake te karere kia te Arowhana kua tonu māi te hoa rangatira o Tahakianina a Whakarotu, kia haere ake ia ki te tūtaki i te kuia nei ki roto o Ruatāhuna.

Tau ana te karere a te kuia nei a Whakarotu kia te Arowhana kua whakatikatika tonu a te Arowhana ki te haere ki Ruatāhuna, ki te tūtaki he aha rā te hiahia o te kuia nei i ā ia.

Ka kōrero atu a Whakarotu mea kohuru tanga hoa rangatira a Tahakianina ka māuhere hia a Whakarotu ki roto o Ngati Mānawa. Tērā tonu ka tuwhera māi he huarāhi mō Whakarotu ki te omā mai i a Hape ka hoki tika māi te kuia ra ki tanga kainga i Ruatāhuna.

Ka whakakoako atu te kuia nei a Whakarotu kia te Arowhana, koia te tāngata kei te hiahia i a hei rānaki i te mate o tana hoa rangatira a Tahakianina. Koinei tonu tētahi o nga whakatakariri o Whakarotu kia Hape Horomarama te rangatira o Ngati Mānawa, i te pai noho tō rāua noho ko tana koroua i tō rāua kainga i Ruatāhuna, ka peka a Hape, i roto o te pōhehe ngā te Tahaki-anina i tahu te kainga noho o Hape i roto o Ruatāhuna. Koinei te pūpū hanga mai o te raruraru nei mo Whakarotu mo Hape. He tangāta mānaaki ra a Tahaki-anina rāua ko tanga kuia i ngā tāngata haere i te huarahi.

Whai muri tonu i te hui o te kuia nei a Whakarotu me te Arowhana, ka hoki tika te koroua nei ki ngā Māhanga, ka tono ki tanga uri ki a Tūtonga o Ngati Tāwhaki hei hoa kimi i te tangāta i kōhuru nei ia Tahaki-anina. He whanau Kotahi tonu a Tūtonga rāua ko te Arowhana, koira kua whakawhiti te tira toatūtaua mā Hanamāhihi ki te Horomāna kia puta rātau ki roto o Karātia ki Ngati Mānawa. Kāre noho i roa kua timata tonu te kimi i te Pā noho o Hāpe.

Ka whakaeke tia e Tūtonga rāua ko te Arowhana te pā o Hape, me tō rāua kore hoki i awanawanga ko wai te hoariri, ko tahi tonu te kaupapa o te whakaeke ki te patu ia Hape. Ngā runga tonu i te kaupapa i kōrerorero hia e Whakarotu rāua ko te Arowhana, kia whakahokia tika māi te tinana o Hape kia kite a te Whakarotu. Koinei te ahua o ērā wa o te ranaki i te māte mo te tāngata i hara kite whānau. Koirā te whakataunga, kua ea te māte o te kuia nei ko te tinana o Hape. Whaimuri tonu māi i te ea hana o te māte o te koroua a Whakarotu, kua ki atu te kuia nei kia te Arowhana rāua ko Tūtonga. Kare aku kai, kare hoki aku paku aha mā kōrua.

Engari he whenua ōku hei tuku mō kōrua, kua tohu te ringa o Whakarotu māi kora ki te tihi o Kaporangi, Ki te Rui o Te Tapū, māi i Māhakirua, ki Manawaru, koira te rahi o te whenua nei.

Koinei taku hiahia tuku i ēnei o aku whenua hei utu, ia korua ko Tūtonga.

He whenua ēnei i tukunga e te kuia nei e te Whakarotu hei utu i te ranaki i te mte o tanga koroua a te Tahaki-anina mō Tūtonga rāua ko te Arowhana. He tino nui hoki te whenua, i tukunga e te kuia nei kia te Arowhana rāua ko Tūtonga, tēnei o ngā rangatira rongonui hia o Ngāti Tāwhaki hapū.

Ka huri ake a te Arowhana kia Tūtonga katahi ka ki ake ia, e hoa Tūtonga, Ēngari koe he māha te whenua ki ā koe, ko hau hei aha ake te taringa o te kiore, mōhio tonu a Tūtonga i te tikanga o te kōrero a tōna uri a te Arowhana. Nā runga tonu i te mōhio o ēnei uri ki o rāua hononga whakapapa, kāre noho a Tūtonga i maharahara ki te tuku i ōna hea whenua mō te Arowhana. He rāngatira rā hoki a Tūtonga nō Ngati Tāwhaki he maha te whenua kia ia. Mai tērā wā tae noa mai ki tēnei rā, kai te mau tonu ēnei whenua i ngā uri o te Arowhana.

I roto i ngā whakatūranga whenua, ka kia tēnei poraka ko te Apitihana

Anei tōna whakapapa

Tuhoe

Murakareka

Murakehu

Te Anuanu

Pukehore

Te Arowhana

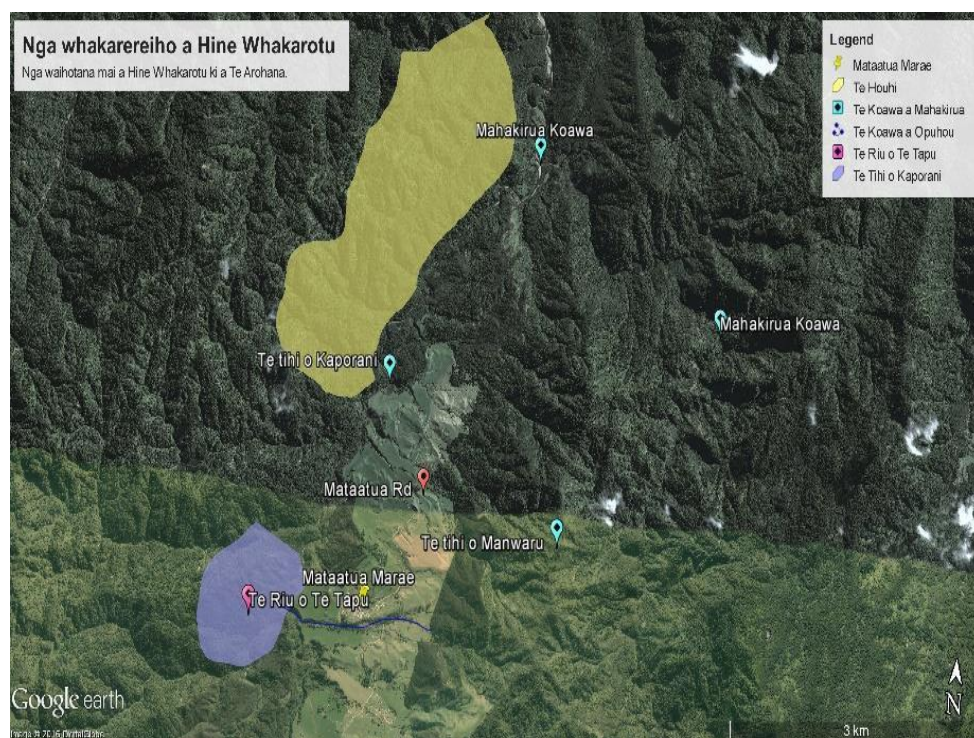
Me mihi ra ki ēnei o ngā whenua o te kuia nei o Whakarotu, i tuku nei ki te hapū e noho māi rā te marae o Mātaatua i runga ki roto o te Tuawhenua.

Koinei ētahi o aua kōrero mō te tipuna nei a te Arowhana, i whakaaro ai au ki te tuhi mō te mana o ngā tāne o Te Urewera hapū te kaupapa.

He whakaturanga mō taku tuhingaroa kei hea te tipuna nei a te Arowhana i roto o te Whai-o-te-mōtu. Koia te poupou tuawhitu ki tō taha mātau

Whakaahua 1. Te tipuna whare o Te Whai o te motu

TE PUHA O TE AROWHANA

Te Puha: he rite anō ki te Manawawera me te Tiwha.

(He kupu hāngai tonu ki tō rae, he aki i te kupu whakamataku, whakakopapa i te hinengaro, o te tāngata)

Tōtōro te pahi taua o te Arowhana

(Anei mātau kua whakaputa ngā toatūtaua o te roopu o te Arowhana

te tangāta o te pakamāroke

(I heke mai tēnei whakamārama i te taena māi o Tamakaimōana hai manuhiri mā te Arowhana ka noho amuamu a Tamakaimōana i te māroke me te pakapaka o a rātau kai. Ka tae te rongo kia te Arowhana ka whakahokia te amuamu “ahakoa tō toa, He kai hoe koe no toku waka” nuka tonu atu a Tamakaimoana i ngā kōrero a te Arowhana.)

Whātia ko te parihau o te mānu piori o te Ruaporoaki

(He tāngata rongonuihia a te Ruaporoaki, he rangatira hoki. I heke mai ia i te hapū o Ngāti Karetehe i muri iho māi i te hurianga kia Ngāti koura. He tāngata patu kiwi hoki te rangatira nei a te Ruaporoaki, tērā ka mōhio ia he tāngata kei i te raweke i ana kiwi ka tahi ka mākutu hia e ia te tāngata i raweke nei i ana kati hopu kiwi. Ana ko tahi atu te mākutu a te Ruaporoaki ka mate taua nana kia ra, ko te Wharetahataha tōna Ingoa, ko te tama a te Arowhana. Ka mōhio a te Arowhana kua mate mai tana tama ka uru mai te pouriuri ki roto i ona whakaaro ka tahuri ia ki te rānaki i te mate o tana tama. Ka kohikohia e te Arowhana ana taua hei patu ia te Ruaporoaki me tana iwi. Ka puta te kōrero i ngā uri o te Arowhana kia Tamakaimoana rāua ko Ngāti Huri “E te Arowhana te tāngata o te paka māroke”

Ka rere te mātaku ki Te puru o hei

“I te whakahua noaiho te ingoa o te Arowhana kua mātaku ngā lwi i a ia. Te kupu “hei” koinei te tahi o ngā ingoa mō Ranginui, ana i roto hoki i ngā karakia tawhito. Ko te kupu (pei) ko papatuanuku tērā. “Puru o hei” he kaaka kei te aukati atu ia ranginui, koira kua whakaritea a te Te Arowhana kia tamanuitera i tōna nui me tōna kaha hoki ki te patu tāngata. Tae noa ki te marama i tōna nui, me tōna kaha, kua huna te marama ia Te Arowhana.”

Horo ana te mārama ki tona tomo au

“Horomārama, he rangatira whakamenemene, whakahihi no kuhawaea”

“Ka tu mātahi rā te mohowao no Te Urewera ki te riri pokanoa”

Kote te tūmatohi: (ko ngā tāne e haka kirikau ana, ko te kanoahi kua pānia ki te kokowai ko te tinana ki te uku, he haka tāne tēnei haka, kare mō te wahine- he tikanga tawhito tēnei o mua”

Kua puta te rongo mō te Arowhana he tāngata rīri poka noa, pakanga i te pakana ahakoha he aha te kaupapa nui māi, koretake mai, haere tōtika tōnu te tāngata tino hiahia ki te pakanga.

“He puku tōtarā he mānawapohatu te tāngata o te haere po”

“Tāngata ngākau māro ki tōna i whakaro ai, ki tōna i hiahia ai” I roto ia tikanga mote pakanga kai reira e ki ana e kore tētahi taha e ahei te patu i tētahi taha i roto i te po! I te mea kua oti ke i ngā hoariri te whakatakoto i ngā tikanga mō ta rātau pakanga. Heoi auare ake, kihai a te Arowhana i whai i ngā tikanga nei, e ai ki ngā kōrero haere ai tōna taua i roto i te po, kihai rātau i whai whakaaro ki ngā tikanga o te pakanga”.

“I tangi kau noa ai te mamae ki tōna kirihae”

He whakatu i te mana o te riri o te Arowhana – Ngā tōna papouri ki te whakawhuia ki runga i tōna taumāta ka noho tangi te ngākau i te pouriuri i te potangotango, au e te mamae tau māte e.

“I totoa ki te paena hei kai mā te wetiwerau”

A ko te hunga i orā i ngā pakanga ki a Te Arowhana kihai i tino orā, ka waiho ki te taha hai kai mā te ngahere – Kua māhue ngā wheuaua o te tāngata hei where mate iro i runga o te papa pakanga o tūmataunga.

“Koia te ngawekitana o te aumāngea te taka he tana o te Pouwhiro a tū”

Ka tuohu ki a ia ngā tino toa o ngā toa i roto tonu i tōna hihiko kua ohore ngā whakamataku o te hoariri i roto i ngā pehitanga whakatumatuma.

“e ko te rei”

Koia te rei, he taonga ia

“a Murā ia”

he uri ngā Murakareke

“Aue taukuri e”

Au au te tangi o te Putātara!

1.1 Tātai Kōrero

Koinei ngā pākeke i uiui tia ki te whakaohoho io rātau whakaaro, he aha te mana ki tena o ia tāne, me ōna mohiotanga. I ahua ohore ke ētahi i uiui tia i taua rā, engari i hangai katoa o rātau whakaaro ki te wahi kotahi. Me toku miharo anō kia rātau katoa ngā tāne o

Te Urewera hapū i mānawanui, ki te tautoko hoki i tēnei kaupapa i runga i o rātau ake mohio. Mea kōrero mārika ngā kaumātua i mua o te pātai ia ratau kia timata iho māi ngā reanga māi ia Paorā Mōruna ka piki haere kia Tāti te whakaotinga o aua uiui.

Ingoa	Hapū	Pakeke
Tatī Hākeke	Te Urewera	84
Kahi Watene	Te Urewera	74
Ihaia Pitara	Te Urewera	72
Tipi Whakamoe, Noemā.	Te Urewera	67
Moko Ata	Te Urewera	64
Paorā Mōruna	Te Urewera	58

Ko Mātaatua te rohe, ko Tuhoe te Iwi ko Ruātoki te kainga, e toru tekau mā rimā katoa ngā hapū kei roto i te rohe Potae o Tūhoe. E tekau mā tahi katoa nga hapū kei roto o Ruātoki. Ka tiro iho koe ki runga o Taiarāhia ki tua ko te Waimana Kaku, e tekau mā rua ngā hapū kei tēnei o ngā hāpori o Tuhoe. Ka titiro koe whakararo ki uta ko te karahiwi o Te-Rau-o-Ruanuku ara ko te kohanga o te iwi ko Ruatahuna, e tekau āno ngā hapū kei roto o te Tuawhenua. Kia eke koe ki runga o Manawaru ka titiro koe ki uta ko Panekiri kei raro ko te roto o Waikaremoana te Waikaukau o ngā tipuna, kia hono māi ko ki te Waimako rāua ko te Kūha ōna marae ko Te Whānau Pani rāua ko Ngāti Hine, ngā hapū. Titiro ki Manuoha ki Maungapōhatu ko Tamakaimōana, ka titiro kite hauāuru ki Tawhuiaua Maunga kei raro ko te Houhi te whenua i tū ai te Tipuna whare nei a Tamakihikurangi, i kawea nei ia ki roto o Wai-o-hau. Koinei rātau, ngā whare kohanga o Tuhoe me ōna hapū karangaranga o te rohe o Te Urewera.

1.2 Ko ngā whainga mātua o tēnei kaupapa rāngahau:

1. Tuatahi, he rapu, he tuhura i ngā kōrero e pana ki te mana o te tāne ki a koe
2. Tuarua, te mana o te tāne kei tōna kawaitanga ko wai ia, no hea ia, he aha tau tuku kia tātau te tāngata.
3. Tuatoru, he kohikohi i ngā kōrero e pana ki te mana rangatira o tou hapū a Te Urewera

4. Tuawhā, he arotake i ngā ahuatanga e pana ki tētahi wāhanga mou hei tautoko i tou mana tāne hei hiki ake ia koe ki tētahi atu taumata.?

1.3 Te whainga whānui me ngā pātai

E toru tonū ngā pātai o tēnei rāngahau ki ngā tāne o Te Urewera

Tuatahi, he aha te mana o te tāne ki a koe?

Tuarua, kei a wai te mana rangatira o tou hapū a Te Urewera?

(Kei te tāngata whai kōrero, o kei te tāngata ringaraupa rānei?)

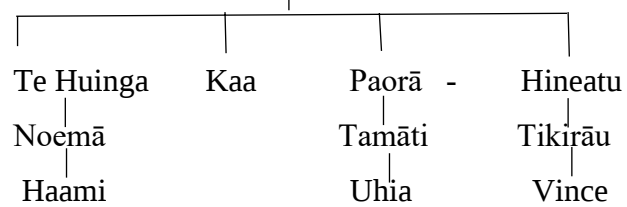
Tuatoru, he aha tētahi wāhanga mou hei tautoko i tou mana tāne hei hiki ake ia koe ki tētahi atu taumata.

1.3.1 Te Hirānga

Anei ētahi whakapapa o te whānau e whakaatu ana ko wai ngā tuakana o Te Urewera hapū ki te taha whakararo Ohinemataroa ki Ruātoki. Mau tōnu hei titiro he wahine ke te nui o rātau. Koirā te titiroiho ki ēnei whakapapa o te whānau, i puta ke mai ngā rangatira o Te Urewera hapū māi io mātau kuia i noho waha nu nei rātau mō ngā tau mutungakore. Nā roto i te pakēkē mai i roto i to rātau ao, kāre ērā momo whakaaro i roto ia rātau ki te karanga mai ko mātau kē ngā rangatira o te marae. Koirā tētahi tino miharo ki o mātau whaea kāre rātau i whui i te kōrero whakaiti i te tāngata aha koa ko wai koe. Koinei te whakamihia ake ki ēnei whakaemitanga kōrero o tēnei rāngahau hei titiro mō ngā whānau, ko wai rawa ake, tatau te hapū o Te Urewera. Tērā anō ka moe a Mirā Waewae ia te Haumāte, Haumāte ka puta ko Nāna ka moe ia Tiare, ka puta ko Muggen, ka puta ko te tama ko Hohua, te tiamana o Te Urewera hapū.

Paorā Noho = Mirā Waewae

Tiaka = Tangitawhiti

Te Woki	Ihaia	Reuben
Timōti	Aiā	Taiwera

Teti = Tirā Hakeke (Te Kurāpa)

Tāti

Dixie

Ipo

Paorā

Glen

Junior

Eria Haumāte = Queenie

Mākuini	Herehuia	Pita	Mārie
Jason	Lawrence	Tame	
		Tamārehe	

Koata Noem Tākero

Tipi	Mātika	Hori
		Mātaatua

Hemōpo Williams = Te Akakurā

Notinoti	Huka	Kiwhakiwha	Hemōpo
Marāki	Piripi, me Taumutu	Tamatāne	Tānetoa

Herorā Mōrehu = Hiria

Don	Taho	Tū
Mōrehu	Allan	Tamatu
Adrian		

Puke Tari = Te Hiri

Te Rangipuke	Tikina	Mōa
Paorā	Henare	Mākita
	Tame	Tainui

Tamepinati Williams = Te Uru

Hārāta Koni Parekohai
Les

Ki te riro ma te hapū hei tohu he rangatira mō Te Urewera, kua ahei katoa ngā whānau ki te tōhu i tētahi o rātau whānau hei tautoko i taua tāngata. Ma runga i ēnei whakaaro, ka noho tau te wairua o ngā whānau ka tohua ko wai taua tāngata hei rangatira mō te hapū. Nā runga i tēnei rāngahau kua puta te whakaaro, ki te titiro i ngā whakapapa, ko wai te tāne kei te watea mō tēnei tūranga, i tōna wa. Ka hoki ake ngā mahara ki te papa kia Paorā Kruger, i kaha ki te pupuri i tana hapū a Te Urewera, i runga i ngā tautoko a ōna teina, tuāhine. Koinei te mihi ake kio mātau pākeke katoa i tū rangatira ai te hapū o Te Urewera i te rā nei. Ko tahi tētahi wahanga hei whakanui i a mātau hunaona o te hapū i tū pakari ki te tautoko i o rātau hoa wahine, tāne, i ngā whakararu katoa o te marae i Te Tōtara. Ko rātau anō ētahi i tu kaha ki te hiki i te mana o te hapū mo te tino wa roa.

He maha ngā pūtake me te hiranga o tēnei kaupapa rāngahau. Tuatahi, i tino pohehe kē nei au kāre tēnei mahi maku, engari kia roa e mahi haere ana ka tuwhera ētahi mārama e tiro mai ana ki au.

Tuarua, he kaupapa tohunga kē tēnei mahi te rangahau. ka timata koe ki te titiro whānui ka pēhea te tawhiti o tō whawha i ngā akoranga me te wetewete me te whakaaro o te hinengāro o tāua tāngata. Hei whakarapopoto ake i aku kupu whakaohoho i te whakaaro, me mihi ake ki ngā tāngata i whakapono ki ēnei paku mōhiotanga i penapena hia hei taonga tukuiho ki te hapū

1.4 Tirohanga Whānui

Ko te tirohanga whānui o taku kaupapa rāngahau hei hiki, hei tautoko i ngā whakaaro o te hunga tāne o te hapū o Te Urewera ki tōna taumāta, nō reira e whai ana i te huarahi rāngahau e pana ki te Kaupapa Māori, Mātaurānga Māori, Mātaurānga ā-Iwi e mōhio whānui ana te hunga e mānako ana ki te whai i ēnei kaupapa.

Hai whakatauirā ake. E ai ki a Lee-Mōrgan e pēnei ana ko te pūrākau he rāngahau kaupapa Māori. (McFarland, A. & Mātthews, N. (eds) 2017 wh.55).

Ka hoki anō ki te ao Māori hei arahi i ngā māhi rāngahau mana motu hake Māori. Taketake iho ko tona tuapapa he mea hanga ki ngā mātāpono Māori hei whakahihiko, hei whakahihiri, hei whakapūakiake i te tōiora o te tāngata.

Ko ta te kaupapa rangahau Māori “He whakahoki mai i ētahi mātauranga ki a tātōu” (L.T.Smith, 1999,wh.183) ki te whakamāhere, whakahaere, whakamāhi, arotake me te whakahoki i ngā whāinga ahurea o te rāngahau ki te hunga e tika ana ngā rātau ke ēnei kōrero i kitea, i wānangahia. Ko te pūrākau he kaupapa rāngahau (Lee, 2005) Kati! ka tāpirihia atu anō ngā whakatakotoranga kōrero a Ngata hai tautoko ake i ngā kōrero a Lee-Mōrgan:

He whakapapa tonu te tikanga o ngā pūrākau a te Māori, hei whakamana i te noho, i ngā tikanga, i te whakawhānaungatanga o te hunga ngā rātau aua kōrero. Ahakoa atua ake, tipua rawa ngā kōrero, he tāngata tonu te mutunga iho. He aroha, he riri, he whawhai, he māte hoki ngā take o ngā māhi e korerohia i roto o ngā purākau mō ngā atua Maori pēnei ia tāua te tāngata. Heoi ko ngā tino take o ngā kōrero nei he tikanga hei ārahi, hei mānaaki i te noho o te Māori. Ka mutu he uaua ake i ētahi wa te wehe i te māhi a te tipua i tērā a te tāngata. (McFarland, A. & Mātthews, N. (eds) 2017 wh.29).

I roto hoki i tēnei tuinga roa e whakaaro ana ahau ki te whai i te huarahi raraunga kounga me te huarahi rārāunga tatau ki te whakautu i ngā pātai. Nō te mea naku iwhakaemi, i whakarāupapa, i whakamāori katoa hēi tautoko i ngā kōrero tukuiho ki te hapū o Te Urewera. Hai whakatauirā ake ko ngā kōrero a

(Skerrett, 2017) e kīia ana

E rua ngā rāngahau mātua kua horāpa whanuitia; ko tētahi he rārāunga kouna;¹ ko tētahi he rārāunga tatau.² Kei te taupatupatu tonu ngā aronga o ia kaupapa rā. Ka toko ake te pātai, ko tēhea te matāmua, ko tēhea te matāmuri o ēnei momo rāngahau? Kia kīia ai i te mutunga iho he mātauranga tuturu ake nei. Ahakoa aua taupatupatu, taukumekume me whakaaro nui tatōu ki ngā taha e rua. Me whai whakaaro hoki ki ngā iwi taketake o te ao, tae rawa māi ki tō tatōu te iwi Māori. Kia pātai, kōhea te arā tika, te arā pono mā tatōu? Ko te taha kouna? Ko te taha tatau? He huarāhi kē atu ranei? Kia titia ērā pātai ki tētahi kokonga o te ngākau, kia aro tatōu ki tā te Māori titiro ki tēnei mea te mātauranga. (McFarland, A. & Matthews, N. (eds) 2017 wh.1030.

1.4.1 Pātai tuatahi – (tāpiri ki konei) He aha te māna o te tāne ki ā koe

1

1.4.2 Pātai tuarua - (tāpiri ki konei) Kei i a wai te mana rangatira o tou hapū a Te Urewera

(Kei te tāngata whai kōrero, o kei te tangāta ringaraupa rānei)

Ko ngā kōrero tuku iho tētahi wāhanga nui ki tā te Māori rāngahau kōrero. Nā ēnei kaupapa rāngahau e rua i parā i te huarāhi kia kite nui ai te kairāngahau Māori i te hangai Pū kia māu te māuri te orānga tonutanga o te ao Māori e kite nei tātau i weneki rā. Ko tētahi atu whakāro o tāua te tāngata whenua, kia Māori te reo kia Māori tāua i ngā wa katoa, kua e noho i roto o te pohēhē, kia māia, kia oho, kia mātara i tō tatau ao hurihuri. Hai tā McFarland (2018)

Kia mārāma ki te tuku i ngā kōrero ki tena, ki tenā papareanga, ki tenā whakatipurānga whakahukuhuka i ngā kōrero māi i tō kete whakawaitarā. Ko wētahi tāngata he mātapiko ki te tuku kōrero, ka māte atu me a rātau kōrero eharā nei ngā rātau aua kōrero rā. Nā te mea nā tētahi kē noa atu i hoatu aua kōrero rā. Kua noho te tāngata rā pupuri ai i aua kōrero hai whakamāna i a ia.

¹ Rārāunga kouna – qualitative research

² Rārāunga tatau – quantitative research

Me whakaaro nui te kairāngahau, mehemea i tākohatia ngā kōrero mō tō kaupapa rāngahau e wētahi atu ki a koe ko tō māhi he tuku i aua maramatanga, i aua mōhiotanga ki tētahi kē noa atu kia mātatau ai te kaihopu i aua mātauranga tuku iho, kōrero tuku iho rānei. McFarland, A. & Matthews, N.(eds) 2017 wh.22).

1.4.3 Pātai tuatoru - (tāpiri ki konei) He aha tētahi wāhanga mōu hei tautoko i tu mana tāne hei hiki ake ia koe ki tētahi atu taumāta.

1.5 Tirohanga whānui mō te tuhinga whakapae

Ki toku nei mōhio, ka whānau māi te tamāiti ki roto i te ao kua hono māi e rua ngā taiapa mōu hei whakamātautau io hikoitanga ki roto i te ao kikokiko. Ko te wāhanga tuatahi ko te mātakū rāua ko māte. Koirā kia noho mātara tonu taua te Māori i roto i te ao wairua me te ao kikokiko.

(me whakarāpopoto ia ūpoko, kātahi ka tāpiri māi ki konei, a muri iho ka tapiri atu ki te upoko whakamutunga , te Whakatepena, te whakakapi rānei.)

Ko te Ūpoko Tuatahi, he whakapūaki i taku kaupapa rāngahau me ngā tirohanga whānui e pā ana ki toku nei whakaaro he aha rawa taku e titiro nei, mō wai te painga o ēnei rauemi mātauranga.

Ko te Ūpoko Tuarua, he āta wherāwherā i ngā tuhinga mātatuhi e pā ana ki taku kaupapa rāngahau

Ko te Ūpoko Tuatoru, he wānanga i ētahi pou tarā ā-waho me ngā huarāhi rāngahau e pā ana, e hono ana ki taku kaupapa rāngahau. E whai ake nei i ngā momo whakaturānga i ngā (kaupapa Māori; rārāunga kouna; rārāunga tata; tātai kōrero, he kōrero tuku iho rānei; aha atu.

I roto i tēnei Ūpoko Tuawhā, i whakaaturia te huarahi rāngahau kua whakamāhia e au hai whakautu i aku patapātai. Hai whakatauirā ake ko wai ma rātau i roto i (ngā

uiui tāngata; ngā patapatai; tatauranga; mihini hopu reo; mihini whakaata, uiui ā-roopu; aha atu)

Ko te Ūpoko Tuarima, he whakarāpopoto i tēnei tono me pehea te whakairo i te kupu kōrero, o hei aha ke ranei te kinaki.

1.6 He Whakarāpopotanga

Te Urewera hapū. Koinei ake te hokinga māharā ki ngā taonga whakarereho a o mātau rāngatira o Te Urewera hapū i tū i roto i tēnei ūpoko kōrero, ka whakapuakina he kupu whakataki mo tēnei tono, kia noho tuwhera te ngākau i roto ia tātau mahi a matauranga ā iwi, i ngā wa katoa. Ko te ūpoko e whai ake nei, he āta titiro ki ngā tuhinga mātatuhi e pā ana ki ngā tumomo mātekite o tāua te ao Māori, e hangai pū ana ki ngā taonga tukuiho a ō tātau tipuna. I noho pūmau ai rātau mō ngā whakatipurānga o apopo.

Koirā te miharo ake ki ngā tautoko i runga i te whakaaro ake tētahi ki tētahi, i runga i ngā manaakitanga i o tātau whakaihotanga o ngā atua Māori, kia tōitu te haukainga me te hunga orā. Mā roto anō hoki i ngā whakapapa o te whānau e orā ai te hapū mete iwi. Tae noa ki ngā pū kōrero a te hunga i tū pakari ki te pupuri i tō taua mana whenua, mana tāngata, mana tikanga, o taua ngā uri whakaheke o rātau mā. Kāre tonu e mutu iho ngā whakamōemiti ngā takutaku i te kupu tino nui te whakaaro he maha ngā hua ka puta ki te whakaminenga i tōna wa.

Pēhea te hohonu o te whakaaro i kore i whakapakēkēhia māi i te taha i o mātau kuia koroua o te hapū. Ka ki te ka rongō i a rātau tohutohu whakatupatō i a mātau i ngā mea tāne o Te Urewera hapū. Koirā te ataahua o te noho o te teina mete tuakana i runga o te whakaaro ko tahi. Ka māhia nga māhi i runga i te whakaponono, i te tumānako me te aroha ki o tāua atua Māori. Tae noa ki ngā karakia tawhitō i takia nei hei whakatuwherā hei whakairi, i te kupu taki i ngā kupu whakatuapapa i ngā whakaohoo o te hinengaro, ā tinana, ā wairua o te tāne o roto i ngā tau kua pahemo ki tuawhakarere.

Ka mihi ki o rātau moemoeā kua whakapuakina nei hei mātakitaki ma te minenga panui i tēnei rangahau mō ngā tāne o Te Urewera hapū.

ŪPOKO TUARUA

Tātari Mātātuhi

2.0 He Kupu Whakataki

Me titiro mārika tuatahi ki tēnei ūpoko i mua, o te whakapuaki i te tono i ngā whakaaro pai mō taua te tāngata. I mua i te kuhu haere atu ki roto o te tatau o tēnei kaupapa whakahihiri, ko tēnei ūpoko he ata tātari i ngā matātuhi me ngā momo tuinga e mōhio ai tāua e ahu ana te waka nei ki hea me tōna huarahi taunga. Kia eke atu au ki runga Ohae ki te kainga o te tipuna nei o Tānemōeahi. Kei runga iho i Ohae ko Parekohe, ara ko te maunga tapu o te hapū nei o Hamua, me Ngāti Mura, me Toi Kairākau te tipuna whare.

Ka titiro whakararo iho ki te whārua o Ruātoki, ka peka ki te pā o Tūhoe Pōtiki ki Taumata, ko Rongokarae, ko Ngāti Rongo te hapū, ko Ruamahanga te wharekai. Kei runga ake i te pā o Taumata ko te Tahūhū-o-Haokitahi, ka titiro iho ki raro ko Te Tōtara te pā kei tōna taha ko Ruātoki e mohio hia nei ko te Tai-o-rua-mānō, te wharekai manaaki i te tāngata i hono ai i a ki te Puhi-ō-Mātaatua, te tipuna whare i korowai nei i ngā manuhiri whakaheke ki runga i te hapū o te Urewera. Ko Ruātoki te whenua me ōna koawa e rere nei a te Tōtara ka tutaki atu i a ki a Maringi a wai e rere atu nei ki Ohinemātaroa e tutaki ai ngā awa nei ki te awa o Taurānga e hono ai rāua ki te Manukatūtahi kia whakawatea kia hono rātau ki o rāua ko Tangaroa me Hinemōana, me te moana o Tōi te Huatahi, e rongo whakairia ki runga ū hi... wero... tau mai ngā toki hui e... Taiki e....

2.1 Kaupapa Mātua Mātātuhi

Tuhia he whakatakotōrānga kōrero e whakapuaki ana he aha ngā momo pukapuka, ngā mātātuhi kua oti ia koe te pānui haere e pā ana ki tō kaupapa rāngahau. Ka mutu tera ka āta wehewehe haere i ngā tātari mātātuhi rerekē.

Anei ētahi kōrero whakamārama mō te kupu nei “Māna” a nei tētahi o nga waiata a te Te Kooti Rikirāngi.

Kāore te po nei mōrikarika noa!

Ko te māna, tuatahi ko te tiriti o Waitangi.

He kupu nui tēnei te ‘māna’ ki roto i tēna, ki tēna o tātau te Māori, tae noa kio tātau tipuna, ā ki a tātau tonu iho i ēnei rā. Inā te kōrero: Tūhoe te ‘māna’ mete rangatiratanga mō ōna ake whenua. Kua kite nei tātau kua kaha te uru atu o tēnei kupu te ‘māna’ ki te reo o tēnei ao hurihuri i a tātau ināiane. Ko te kōrero a Te Kooti e pēnei ana i te tau tahi mātō waru rāu whā tekau. ka waitōhutia ētahi o ngā rangatira Māori te tiriti o Waitangi, kāore i waitōhu i te tiriti. Ahakoa anō tēnei, kai te mānu kia Tūhoe ki te wairua o ngā kōrero e takotō ana ki roto o te tiriti.

Ko te māna tuarua ko te Kooti whenua.

I hangaia te kooti whenua māori i ngā tau 1865 hai tango i ngā whenua e māu ana i te iwi Māori. Ko te kaupapa ia o tēnei ture ko te wāwahi i ta te Māori tikanga pupuri i ōna whenua, kātahi ka tuku ki rāro i tā te kāwangatanga ture. Kia taea ai te wehewehe, te ruri, i te hoko i ngā ture whakahaere o te kooti whenua Māori. Nā ēnei ture nei ka huri tonu iho te Māori ki te Māori. (Tirohia ngā tuhituhi a Williams, D. E pā ana ki Te Urewera Districts Native Reserve Act 1896, me ngā whakarite a te kooti whenua i ngā whakahau a te minita me Te Urewera Land Act 1921-22 kia taka ki rāro o ngā ture whānui, te ture o te tahi mātō waru rāu ono te kau mā tōrū.

Ko te māna tuatōrū ko te Māna Mōtuhake.

I ahu tēnei kōrero i roto i ngā pakanga o ngā tau 1860 i te whenua o Ngāti Māniapotō. Ko te māna mōtuhake anō ō Ngāti Māniapotō kia tau ki runga i ōna whenua, ki tōna rohe ake. Koia nei tētahi ō ngā takiwā i murua ai ngā whenua o Waikatō. Mō ngā tau rua tekau ka noho te iwi o Waikatō i rāro i te māna mōtuhake o Kingi Tawhiao hei ārai atu i ngā tūtuki māi a te Kāwangatanga. Arā atu anō te whakamārama mō ngā kupu ‘māna mōtuhake’ ko te takotō o te kōrero a Te Kani a Takirāu Uawa. Ina tēnei kōrero

āna: E tika ana he rangatira au, he uri hoki nō ō koutōu tipuna; ēngari ko te hē, he piri taha tahi.

Ko tōku māunga ko Hikurāngi, ēharā i te māunga haere. Kaore ahau e whakaae!

E kitea ana rā te tiriti o Waitangi he kawenata hei whakaū i te Kawanatanga ki ana whakahaere me te iwi, ēngari ko te Te Kooti whenua māori, hei tango kē i ngā whenua māi i te tā te māori pupuri i tōna orā o te hā, o te tikanga. Ko tā Te Kooti whakahau kia māu ki te māna mōtuhake, kia noho tonu i tā te Māori tikanga.

Ngā māna māori ka māhue kei muri.

Ka whakaeke māi ngā ture hou pēnei i te kooti whenua Māori nei ka takahia te māna Māori, ka ngaro nui atu ngā whenua. Koinei rā ētahi kōrero mōte kupu nei te 'māna' i tuhia e te Kooti Rikirāngi hei waiata whakawhānui whakamāumāharā i ā tāua te 'Māori i ngā whakawhui i utaina i ngā tahi mātō waru rāu ono te kau mā ono

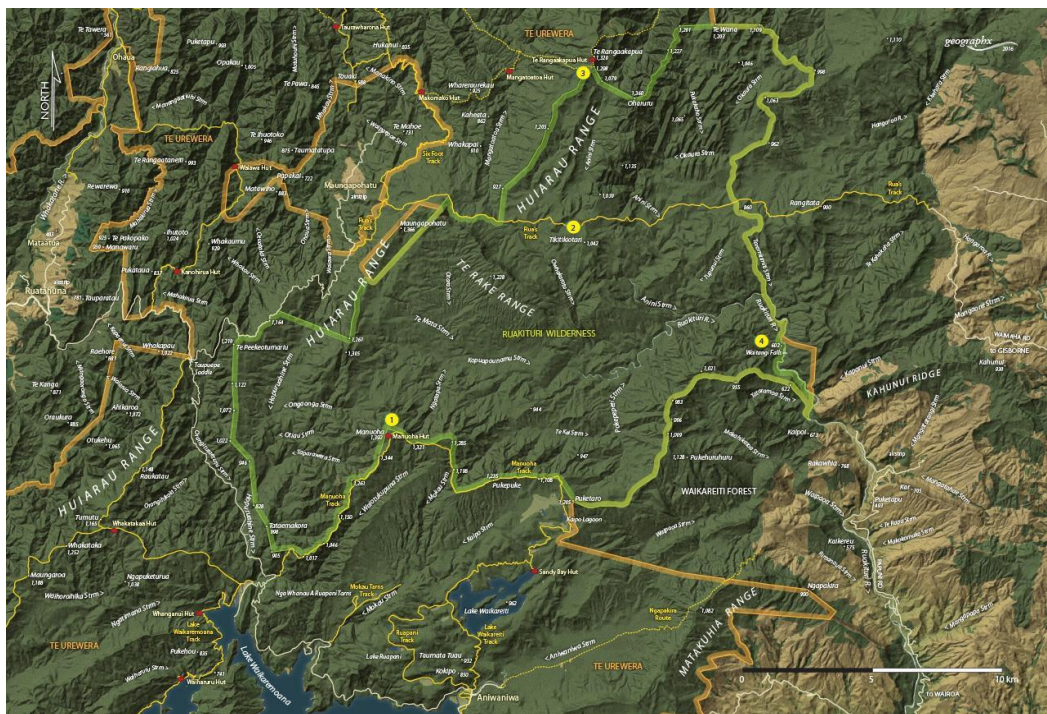
Anei ētahi tuku whakāro mō Te Urewera hapū i kōrerotia anō e Paorā ki te hapū whakapapa wānanga Kruger, P.(2002)

He rākau Māori papā hoki te totarā ki te kā, katahi ka papā ka werā te rāpaki ka puta tētahi kōrero e kī ana mō te tikihope nei nā he ure, - he Urewera kē e Urewerahia nei. A kei wētahi kōrero anō i whērā, i werā ko te ure ana ko te wahine nāna a Paorā i kōrero ki tēnei kōrero ko Te Hāuāuru Te Kurāpa. Ko te ure kē i werā rā-Urewera tōnūhia atu. Ana ko te tikihope tērā, e ai rā ki tanga, ae.

wh 49 Kruger, P. Ruātoki-Treaty, claims(2005)

Nā toku aroha tonu ki tōku hapū i pakeke mai au me oku tuākana, koroua, pāpa i opeope nei ia mātau ngā tāne o Te Urewera hapū. Kua māhue māi nei ngā taonga tukuiho mā te huna e tūkaha ana ki te hapai i roto i ngā tau mutungākore. Ki ōku nei wāwata mō ngā tāne o Te Urewera hapū, kia māu ki tōu ake mana-motu hake o Te Urewera hapū ana kia kore e wareware ki ngā tohutohu a ō tatau tipuna. He māha aua taonga nei hei akoako, mo te wānanga tēna, he titiro tēna ki roto anō ia mātau ngā tāne o Te Urewera hapū, he aha ou whakaaro, kei hea te wāhanga mou hei whakapakari anō i a koe. Ko ngā

karakia o te hāhi ringatū tērā, he akōako i ngā whakapapa o te hapū. Tae noa hoki ki ngā takotō o ngā whenua o te hapū ki roto o Te Urewera ngāhere. Kua ki te ake mātau ngā tāne o Te Urewera hapū i roto i tēnei rāngahau, he maha te whenua ki te hapū, ēngari kia tūturu mātau ngā mea tāne. Koinei pea hei tauira mō tēnei rāngahau, ko mātau ko ngā mea tāne o Te Urewera hapū.

1.1 Tātai Kōrero

Nā runga i ngā awhina tautoko io mātau tuākana i roto o te hapū o Te Urewera, kua tuwher tētahi wāhanga mō te hapū, ki te whakatutu i ētahi kaupapa mō mātau ngā tāne. He maha anō hoki mātau he pōtiki o te whānau, koirā ka whakaaro ake ki te tautoko i te paepae tapu o te hapū. Nā runga i te tautoko i ngā koroua o taku hapū, kua tū tautoko mai rātau i aku māhi rāngahau i te Awanuiārangi me te tapiri māi i tahi reta hei tautoko māi i aku māhi kurā. Kāre noho tēnei rāngahau i te pōteretere haere i runga o takū marae a te Tōtarā, ēngari kei roto katoa i ngā kaupapa o te Pūtaiao, me te ngāhere, me ngā kōawa hononga ki te awa Ohinemātaroa. Kāre anō hoki e wareware tia ngā whānau o ērā o aku hapū o Te Urewera ki te Tuawhenua, me Waikare-mōana. Ko tētahi atu kaupapa kei te kōrerorero hia ētahi o ngā tāne, o Te Urewera hapū, kua whakāro ētahi ki te whakatu kaupapa, maurākau, me te kapahaka rumaki mārakai, whakatu whare wananga, ki runga anō i nga whenua o Te Urewera hapū i roto o Te Urewera. Koi nei

ētahi kaupapa kua pūpū mai hei whaiwhai ake mō te hiki āno i ngā whakaaro o mātau ngā tāne o Te Urewera hapū. Tēra āno hoki kia tono hia he tautoko mai erā ō ngā kaumātua o Te Urewera hapū ki roto o Ruatāhuna me Waikaremōana. Mā roto i ēnei momo māhi tahi ki te tautoko ngā tāne o Te Urewera i a rātau, kua hiki te mana o te hapū. I ngā tau tahi mano iwa rau iwa tekau mā rua, ka timata mātau ko te whānau i roto i ngā māhi whakapakiri tinana i roto ia Rāngataua-o-Aotearoa, mō ngā tau rua tekau mā rimā i roto o Mātaatua. Ngā roto i aku māhi whakapakari tinana me Rāngataua-ō- Aotearoa ka tupono au ki te rongo i ngā karakia tawhitō e whakamāhia ana hei whakatuwherā ia mātau māhi whakapakari tinana. Koinei tēnei o aku whānau mō ngā tau tino roa. Kia tūpono i ngā tau o muri mai ka whehe māi au mai roto i terā kaupapa ka timata hia tetahi anō kaupapa, Te Aiotanga-o-ngā-Urupuia i roto i te whakāro whānui ki ngā tāne o toku hapū a Te Urewera. Arā e ki ake rā te whānau, ka hono te mau rākau, rāua ko te whana meke hei tautoko i ēnei kaupapa.

Kia kore takū hapū a Te Urewera me te whānau i tautoko i ngā mahi i aua wa, kua mutu kē ēnei kaupāpā. Mete kore hoki e kāke ake ki tōna taumāta, ngā māhi a te whānau i te rā nei. Ngā roto i ēnei kaupapa ka puāwai māi te roopu, Te-Aiotanga-o-ngā-Urupuia ki roto o Ruātoki, Te Waimana Kāku, Waikaremōana, me te Tuawhenua. Ko ōna pūtake he whakapakari tinana, hinengāro, wairua o te mokopuna, me o rātau Pākeke ki roto o Ruātoki me te Waimana kāku. Koinei āno ētahi kaupapa i whakaarohia e māua ko te Mākarini Temara i roto o Ruātoki. I ngā tau e rua-tekau mā ono tau e noho ana māua ko te Mākarini ki te Whanga-nui-a-tara koirā a māua māhi he whakapakari tinana, he maurākau, hei kōkiri i ētahi kaupapa me ngā whānau o erā wa. Mā roto anō i tēnei huarāhi kua kore ngā tāne o te hapū e tōmuri hia i roto i ngā māhi haumaruru me te whānau, me ngā hapū o Tūhoe. Māi ēnei o a māua māhi ko te Mākarini ka ara māi te roopu toatūtāua o Tūhoe hei haumaruru i ngā Ahurei o i a rua tau, i roto o Ruātoki me Ruatāhuna. Māi ēnei kaupapa ka piri mai o māua hoa rangatira hei tautoko hei whakawāhine i te taha o rongo kia mātau māhi haumāru. Koirā te whānau hana mai o te roopu Toatūtāua o Tūhoe i roto i ngā rua tekau tau.

Ko te pūtake o tēnei kaupāpā he rāpu i tētahi whakaaro ake mōu i roto o te whānau, ēngari, kai reirā tonu taua tohu rā mōu, tēna kei te tuwhera tō hinengāro me to ngākau.

Hei konei ka mōhio koe, ka taea ekoe ki te whakatuwherā i tō wairua, me o whakaaro, rangatira kia puta i a koe, tētahi o ngā tāne e ngākau nui ana ki aua taonga tukuiho ki ā i a.

Hai tautoko i ngā whainga o i a tāne, ka mōhio rātau kie hea tōna tūranga i roto o te whānau, hapū tae noa ki ngā huihui, huritau, tae noa ki o manuhiri whakaeke ki te marae. Mārama te ki te i ngā painga ka puta ki te hapū o Te Urewera hapū. Ko tētahi atu whakaaro kua kōrero mai te kaumātua o Te Urewera hapū, he pai tonu mana hei whakāaro he wā hei tohū i te wahanga hei whakatinana i ētahi o ngā tāne o Te Urewera hapū i roto i ngā whakanekeneke o te lwi whānui. Tērā pea ki te tiki i ngā koha tētahi, hei awhina i te hunga waiata koroua. He karānga anō hoki tētahi i te mānuhiri ki te kai, tae noa ki te tautoko i ngā karakia o te hāhi Ringatu i te Marae.

Koinei ngā momo aromātaiwai hei whakapakari i a mātau ngā tāne o Te Urewera hapū

ĀPITIHINGA

Āpitihangā 1 – Reta tautoko/ whakaetanga tikanga mātātika, tonu tautoko māi te Iwi/

Hapū/ Trust/ tētahi atu rōpū rānei.

Ko te pūtake o tēnei kaupapa e wero ana ia mātau ngā tāne o Te Urewera hapū, kua te māhi nana kia kio tātau whānau, kua hoki e ngoi kore ngā whakaaro ki te tangāta. Mea kokiri anō hoki tēnei kaupapa ki ngā tāne Māori katoa, i roto o Aotearoa. He māha ngā tumomo tāne Māori i tae ake kia mātau wanangā tāne Māori. He tāne kohuru tangāta, he patu wahine, he patu tamariki, he mahi māhunga, he whakaputa mōhio, he rukahu. Koinei katoa ngā momo tāne i tae ake kia mātau wānanga me ngā hua pai i puta ki o rātau whānau, hapū, lwi.

Anei aua akorānga pānui i whakamāhia e ngā tāne i aua wanangā

1. Te reo me ōna tikangā, ko wai tōna kāwaitanga rangatira.
2. Mātemāteāone kia koe tonu tuatahi, me tōu whānau
3. Akoako waiata koroua, me ngā karakia tawhitō, ngā tauparapara, ngā mōteatea, ngā Kapa haka.
4. Tautoko māhi kai, māhitahi, ringawera, haukainga kōrero,
5. Whaikōrero, whakapapa, pepeha, whakairo, mahi toi.
6. Mahi kaina, me te whakapai wharekauta.
7. Te whare o Māhuika, me Tangaroa, kia Hinemōana te tipua.
8. Whakawātea whenua poke, tae noa ki ngā māte urutā, whenua tūhutanga, tūhono ki ngā tōhunga.

Ko te wero o ēnei wānanga ki ngā tāne Māori

Ka patu, whakaiti koe i te whānau, ka ngoi kore tāua te tāne, kua poterepere te whakapapa wanangā Mōtūtī, Tamātea marae Tāne WānangaTait, P. (2016)

Kei te hoki ngā whakaaro ki te tau tahi mātāno iwa rau iwa tekau mā rua, i te wā i timata au ki te māhi me ngā tāne Māori o Mataatua, māua ko Tame Iti.

I tera wā, kāre noho hē tino raru, ēngari ngā runga tonu i te tūtaki ki ngā momo pehitanga kia mātau ngā tāne o te rohe o Mataatua. Koinei ngā tūmomo kōrero i puta ki waho rā, penei i te rāweke tamariki, me te patu wahine, te kohuru tāngata, te matekai, te whānako tētahi i tētahi, te Inu waipiro, te momi tarutaru, māu ki te herehere erā atu māhi hanariki, a te tāne me te mahi kino anō i te whānau

Ka puta te ohore o te whakaaro ki tokū hinengaro, kei te tino poraruraru rawātu mātau ngā tāne o te rohe o Mataatua. I taua wā tonu ra ka puta anō te pātai moku tonu, ki te ata titiro i au, he aha tōku nei mōhio mōku tonu. Māi i konei, ka puta te wero ki au “*ko au te tāngata tika ki tēnei mahi*”. Ka noho mātau ko ētahi o ngā kaumātua o te rohe o Mātāatua ko Tame Iti me to māua Poutūruki a Tuhitane Nohotima ki te whakaputa whakaaro me pehea te kokiri i ēnei tumomo raru ki roto o te rohe o Mataatua.

Koinei tōku timata hana mai ki ēnei mahi me ngā tāne tūmau, whakaiti, whakawhui i te whānau. No konei tōku mōhio ki ngā tumomo raru whakawhui a te tāne ki te whānau, huri noa i Aotearoa.

Ko te tino taonga tukuiho a Tāne te tipua kia mātau ki ngā tāne Māori, he whakarongo i te whiu o te kōrero me ōna piki, heke, pēnei tonu i te tuku whakaaro whakamau, whakawātea i toku wairua takawaenga haere. Hei konei rāno mātau te tāne kua rongo i ōna kurakurakutanga i ohore ai tou ao, a tukaniwha. Ko nga whakamāhi mō ngā tāne o aua wānanga rā, he hari iā rātau ki te ngāhere, kia tangaroa, ki runga i ngā marae huri noa i Aotearoa. Ko te whare-o-Māhūika anō hoki tētahi wharemanaaki hei whakapuaki ake i ētahi atu kōrero tahi, whakapapa, romiromi. Tae noa hoki ki ētahi kainga awhi tāne, rānei i roto anō o Aotearoa. Ana mai tera wā, tahi mano iwa rau iwa tekau mā rua, ki te tau, rua mano tahi rau mā whitu, e māhi ana me ngā tāne huri noa i ngā whānau māha o ngā rohe. Hoki māi anō ki ngā tāne o Te Urewera hapū, kio rātau hiahia wawata, ki te whakatinana i te waihotanga māi o ēnei o ngā rangatira, o Te Urewera hapū, a te Whenuanui i puta ai te kupu whakaohoho i ana tōa i whakaeke ki runga o te pakanga, ki Orākau me Rewi “Māniapotō, (kaua e tiro whakamuri me Ūpoko pakaru”). Anei anō

tētahi kōrero mō ngā hekerangi o taku tipunawhare te Puhi-ō-Mātaatua. Koinei ngā whakamārama mō te manu nei, te Kūakamarangaranga (*kaua e manawa papaku, ēngari me Manawaroa te tū karīi, tū kaniwha, tū Kaitaua* (Wānanga Te Tōtarā 2004).

A nei anō tētahi karakia, Tauparāparā i takia i te whakaeke tanga māi o te waka o Mātātua ki runga o te Mānuka-tū-tahi.

Ko wai rā

Ko wai rā

Te tanagata tutu-tauā, kāre ko hau

Ko nūiho

Ko nuake

Ko mānu

Ko weka

Ko tahi-o-te rāngi

Tēnei te māro ka hurua

Huruhuru nui

No manu, no weka

Ka tu tapori atu, ka tu tapori mai

Wero noa, wero noa

Ngā rākau whakiaia no ngā tipuna i tikina i rāwahi

Hai homāi mō taku waka mō wai-mihia

Te māta o ngā rākau a Tu-kā-riri

Te māta o ngā rākau a Tu-kā-niwha

Te māta o ngā rākau a Tū-kai-taua

Whanō whāno

Harāmāi-te-tōki

Haumi-e

Ui- e!

Taiki e!

(wh720 Tuhoe, Children of the Mist)

Mā runga i ēnei momo wānanga kua kake ake te māna o ngā tāne o Te Urewera hapū ki tētahi atu taumata

Kāre he rere ke o aku haerengā ki tāwahi, e kaha nei te hia kai o te tangāta kia tāua tāonga tukuiho māi io tātau tipuna. Kei roto anō hoki i tēnei tuhingaroa, kua tuwherā ētahi whakaaro kia tāua te tāne Māori, kia tupato i ngā wā katoa, kei te mātaki tia tāua e

te marea, pēnei i ngā roopū hākinakina katoa o Aotearoa e whakatu nei ko wai rātau, mā roto o te haka

Ka tāea e tāua te tāne Māori te kāhore i ngā whakatumatuma, whakawairangi i o tāua hinengaro. Ngā roto o te whakaaro kua waimārie ngā whakatipuranga kei muri iho ia tātau. Koinei ngā whakatūpato kia tāua te tāne Māori, kia noho pūmau kia tāua tikanga. Kia haere rāno koe ki tētahi atu whenua i waho o Aotearoa, kua mōhio koe he rangatira ke tāua te tāne Māori. Koinei tonu ētahi whakakitenga kia mātau haerenga ko te whānau ki tāwahi ki te māhi me ngā tāne o Orupa. Koinei te whānau i manawanui ai ki te tū anō i runga i tona Māna-mōtu-hake, ki te tautoko āno hoki i ngā tāne o Te Urewera hapū hei whatoro atu, i te whanui o te titiro mō tāua te tāngata.

Ko te wāhanga tuatahi mokū ki te wānanga i mua o taku ruku ki roto i tēnei tuhingaroa. Tuarua ki te whakawātea i ētahi whakapōrearea, ā hinengāro, tinana tae noa ki ngā haerenga o te whānau ki tāwahi. Koirā kua kimi te whānau i tētahi orānga mō mātau. He karānga hoki ki ētahi wānanga hei whakahuihui māi katoa i a mātau ngā tāne o te hapū o Te Urewera, i Te Tōtarā, pēna kai te wātea rātau i aua rā nei.

Kaua anō hoki e wareware tētahi kirimāna mō ngā tāne o te hapū o Te Urewera hei tōhu, whakatupatō kia noho tapu na māhi, nga kōrero tukuiho a o mātau tipuna.

Me tono anō hoki te pātai ki ngā kaumātua o Te Urewera hapū ki Ruātoki, Ruatāhuna, me Waikaremoana, he aha rāwa o rātau whakāro mō tēnei rāngahau, mō ngā tāne o te Urewera hapū. Tērā anō ki te hopu i ngā kōrero mai i a tāne o te hapū ki runga i te mihini hopū kōrero, tae noa hoki ki ngā pātaimai kanōhi ki te kanōhi. Kaua anō hoki e wareware ngā wharepukapuka o te whare wānanga o te Awanuiārangi, hei kimi i ētahi kōrero tautoko i tēnei rāngahau.

Kia noho tuwhera tonū te ngākau o te tāngata ki tēnei rāngahau, kia kore ai e tūmekemeke ngā whakāro ki ngā pātaimai. Ko te tāngata kai ārahi i au i roto i tēnei kaupapa, ko tokū kaiako a Hēko Agnes, Mācfarlin, koia nei taku pouarahi, whakaoho, whakaputa whakaaro. Kaua anō hoki e warewarehia aku hoa mahi kura, kia Makuini Hohāpata, Pareārau Nikora (Hauwaho), me Ngāpera Rangiaho, ki taku tama hoki a Vince hei awhina i au mei kore ēnei momo tautoko mōku, karekau pea e tūtuki pai ngā mahi rāngahau mō taku kaupapa. Tino arohamutungakore āno hoki ki taku whānau, hapū Iwi, i homai i tahi paku maramara koha ia tau hei awhina i ngā utu rehita. Ko rātau anō hoki ka whai hua i roto i tēnei rāngahau. Mā te tāngata tonū hei pānui tēnei tuhingaroa e ahu ana tēnei rāngahau ki hea rāwa tōna tawhiti me te tiki atu i te kupu

kōrero. He pai tonū te haere ki te pātai i ngā wharetaonga pūpuri kōrero o Tuwharetōa ki Kawerau, me Ngāti awa ki Whakatāne.

Ngā roto anō i te whakāro ka puta te māramatanga ki te haere ki te Kupenga o te Mātaurānga i Papaioea ki te pātai i ngā rangatira o reirā he aha tō rātau mōhio mō ērā o ngā kaumātua o Te Urewera hapū, i rongonuitia ki roto o te rohe o Rangitāne. Ko Timi Mātamura rāua ko Te Karauna Whakamoe aua kaumātua. Kia pātai tia anō te mokopuna a Timi Mātamura, a Rāngi kia haēre ake ia ki te wānanga ki roto o Ruatāhuna o ki Ruātoki mō ngā tāne o tōna hapū, a Te Urewera.

Ko tokū whakaohoho i au mō tēnei kaupapa, ko tokū ao i pakēkē māi au i roto i taku hapū a Te Urewera, ki Ruātoki. Ka tika kia whakatakotō hia he whakaaro ki ngā tāne katoa o taku hapū a Te Urewera.

Ko te whakapūaki, whakatakoto i ngā tohutohu a o mātau papārā, koroua, kia mātau hei whakapakari i te whakapapa e āhei ai koe ki te tū, i runga i te paepae o tou hapū a Te Urewera. Tērā te wā, ka mahue masi ngā taonga tukuiho a rātau mā, ki te rēanga, e mārāma ana ki ngā whakarereiho kio mātau whakatipuranga, hei kawē i ngā taonga a koro mā a muri nei ia mātau.

Ko te rēanga kei mua ake ia mātau, kei te kaha ki te whakapakari ia rātau, ēngari tērā ētahi wāhi kāre e taea te hapai ki te whakapiki hei whakatinana i ērā o ngā kaupapa. Ko te mānako, mā tēnei kaupapa e whakatu e whakapuaki i ngā momo whakapakari i ngā tāne o te hapū o Te Urewera, hei orānga tinana, ā wairua, ā hinengaro, ā whānau hoki.

Koinei te wā e whakawhirinaki ana ki te taumata e ki ai ēnei o ngā tāne o Te Urewera, kua kaumātua tēnei rēanga, me tahuri ki te para haere i te huarāhi mō ngā whakatipuranga e haere ake nei. Me whakakao katoa mai mātau i ngā whakaaro o ngā tāne o te hapū, o Te Urewera ki runga tonū i te kaupapa. He maha ngā tōhu o te wā kia mātau i roto tonū i taku tuhingaroa ināiane, kua e takaroa haere. Tērā pea kua tae māi te wā ki te aromātawai anō i au, ki te titiro kei te pēhea taku pupuri i ngā paku pitōpitō kōrero i rongo au i ōku kaumātua o aua wa. Me whai wahi anō au ki te whakamāhi i aua taonga rā, me te mihi rāwātu kia rātau taonga whakarereiho hei tiaki i te hapū.

Tēnei te wā ki te whakaohōhō i te hinengaro, hei tūtakitaki i te ahi komāu, kia hika ai ki pae tawhiti o ki pae tata, ngā whānau o te hapū, kia mau tonū hoki ki ngā tohutohu, kōrero mō te whakarereihorei nei a te Arowhāna.

NGA WHENUA O TE UREWERA HAPŪ KEI ROTO O TE NGAHERE O TE UREWERA.

Hai timata kōrero maku mō ngā pā ana whenua o Te Urewera hapū kei roto i te awa Ohinemātaroa ki ngā Māhanga ki te Pūtere-o-Pōtaka. Me timāta māi i te Rangatapihi, ngā hononga whenua o Te Urewera. Koinei tētahi o ngā papatahi kei te taha mātau o Pūkiekie te koawa ki ngā tahataha o te kainga o Anania rāua ko Anipahi Tawhi, nā pākeke o Sārā rāua ko Ernes te hoa rangatira o Peti Tawhi,(Heremia) o Paekoa ki Tāwera.

Ko Ohinenaenae āno te koawa kei tō taha mātau o te Rāngatapihi.

Ko Te Urewera hapū rāua ko Ngati Kourā ki Orāngiteepu ngā hapū he pā ana ki ēnei whenua, a te Rangatapihi.

Rere tika te haere ki te Kiwi, ko Pātiti ko Kānihi rāua ko Ohora, e mōhio tia nei ko ngā Māhanga, kā hono nei rāua ki te papatahi ki runga o te Rewatu.

He whenua ēnei o Te Urewera hapū kei te tū patata tonū kia rātau.

Ko te Māhoe ki te taha mātau, ko Ōtāne Uri ki te taha māui ki raro iho o te Kiwi ki ngā Māhanga.

I heke tonū mai ngā māhanga nei māi Ohinemātaroa, i noho tāngatawhenua nei te rangatira o Te Urewera hapū a te Arowhana ki runga i ana whenua.

He whenua ēnei i noho tia e ngā koroua o Te Urewera i o rātau wa.

He kainga whui kau, whangai hipi te ahua o ēnei whenua i aua wā.

He kainga tautoko nohanga hoki mō ngā whānau o Te Urewera hapū o te Tuawhenua, i ngā wā heke mai i te awa Ohinemātaroa ki te whui kararehe mai Ruatāhua, ki Ruātoki.

Koirā te hua o te takoto o ēnei whenua ki ngā Māhanga, hei tautoko i erā o ngā whānau o Te Urewera hapū ki te Tuawhenua.

Ko tērā o aku papārā ko Eria Haumate te tāngata i whui hipi, kau, hoiho ki ngā māhanga, i a iā e mahi ahuwhenua ana i roto o Ruātoki.

Koia anō hoki tētahi o ngā pāpara tikitiki i ngā pere woru mā runga i tanga tarakihana i Kānihi i te Pūtere o Pōtaka, i aua wa

E iwa pea taku pakēkē ka haria māua ko taku teina a Pita e tanga pāpa a Eria, ki te tiki i ngā pere woru a tērā o māua pāpara a Koata Noema, te pāpa o Tipi, i te Pūtere o Pōtaka. Ko tokū pohehe i tērā wa, kāre noho i tawhiti te haere kite Pūtere o Pōtaka ēngari ko tahi rā ke e haereanga mā runga i te waka. Koirā anō te roa mate hoiho.

Ko te mea i tino miharo au i reirā katoa ērā o ngā pāpara, a Paddy, Mika rāua ko tanga teina a Tui Mika e tatari mai ana ki te tautoko i tō rāua tungāne, a Eria.

Koirā te mana o tērā whenua nga Māhanga, ki tēnei o aku pāpara kiā Eria Haumāte.

Te whenua nei te Kiwi, he nōhanga tērā no te Kiwi.

Kei rāro iho o te Kiwi, ko te awa o Kānihi, he tino paku tēnei papatahi kei runga i ā ia kua piki haere tōnū koe ki tōna taumata, ēngari kāre noho te whenua nei i rahi, he whenua whaiti noho tōna takoto mai.

Kei te whānau tōnu tēnei whenua i te rā nei, koinei te pā ana o Te Urewera hapū ki te Kiwi me ngā Māhanga, a Kānihi rāua ko Ohora.

Ko te Papatahi, kei te pūaha, ki Ohora, ko te Rewatu, he papatahi tino atahua tērā o ngā whenua o Te Urewera Hapū.

Ko ngā kōrero o te Rewatū, he orite anō ki ngā māhanga, ēngari ko te rerekē o ērā whenua i tukunga ke hei whakatu kurā i runga i ā ia mō ngā tamariki i nohonoho ki te taha whakararo Ohinemataroa ki roto o Te Urewera.

I noho mimiti noho tērā kaupapa, he pai te whakaaro ēngari kāre i rewa i a i runga ki ngā wawata o ngā whānau o ērā wa.

He whenua tino atāhua tēnei ēngari ko te roopu Parawhakawai Māurākau o Tūhoe ngā kai whakamahi i te whenua nei hei mashi iā rātau whakapakari tinana, wairua, a hinengāro.

Koinei ngā whakaaro i whakarere iho, o te whenua nei hei kawē tōnū, i ngā wawata, i moemoetia e o mātau tupuna, io rātau wā. I te wā e māhi ana au i te kainga o terā o aku pāparā, a te Rāngipuke Tari ki runga o te Whata-o-Mihaka i te tau rua mano mā rua. Ka hoki aku māhara i te wā e kōrerorero ana ki aku Kuia, koroua, he aha i riro ai ngā whenua o Te Urewera hapū i tahi rawaho, koirā aku whakaaro i tērā wa. Ia wiki kua piki au ki te māhi i te kainga o te Rāngiteremāuri “Rangipuke” i te Whata-o-Mihaka. Kei rawahi tōnū mai o Paraeroa i te Whata-o-Mihaka i roto Ohinemātaroa ki te taha māui o te ngāhere ki uta o Te Urewera. Koirā te kōrero i mau i taku taringa i tērā wā, ana kei te mau tōnū ērā whakaaro i te rā nei. Anei tētahi kōrero mea tuku māi e te Rangipuke ki au, ngā o kuia i tuku te whenua, ka oho rere aku whakaaro i tāua wa. No ngā kōrero o muri māi ka kia māi au e tētahi atu tāngata ngā o kuia i tuku ki tērā o rātau tuahine kia Pare i mōe nei kia Fred Thrupp hei whenua noho mō te whānau o te kuia nei a Pare. Tino tau taku wairua i te rā nei i runga i te matemateaone o ngā kuia nei kia rātau e noho ana i roto o Te Urewera. Koinei ngā hua ka puta i roto o tēnei rāngahau mō te hapū a Te Urewera.

Kia rongō ke nei au ki ngā kōrero mō taku tipuna a te Arowhana, ka tahi anō ka uru māi te pirāngi ki te wherawhera i ngā whakapapa o ēnei o ngā whenua o Te Urewera hapū.

Koirā au e ki ake rā, ka haria māua ko Pita e te pāpa a Eria Haumāte, ki te tiki i ngā pere woru a tērā o māua papa, a Koata Noema, i te tau tahi mano lwa rau ono tekau mā wha, ki te Pūtere-o-Pōtaka.

Ka hoki anō aku whakaaro mō taku tuakana kia Hāki e ki māi rā ki au mō tērā o māua tipuna kia Hāhore, koia nei te rangatira o runga i te maunga nei a Hutieke.

Koinei te pukenga maunga kei te tiro whakarāro i te tonga o Pūtere-o-Pōtaka.

I te kōrero a taku tuakanga ki o māua tuakanga o Ngati Murā, i tētahi huihui i te Tōtara, ka ki atu ia kia rātau, koutou ngā uri o Hāhore, kai tū, kaua e kai mohu, tatari kia karānga hia tātau ki te kai e Te Urewera hapū. Ka tahi anō ka whakakeke o māua uri o Ngati Mura i te kōrero a taku tuakana.

Ka tahi nei au ka marama koinei tonu te tuahine o te Arowhana, ko Murākareke.

Ka tika tonu ngā tohutohu a taku tuakana ki au, i tōna wā ka mōhio koe, ka tau te maramatanga ki roto ia koe. Kua hokimai āno ki te rāngahau nei kua māmā.

TUHOE POTIKI

MURĀKAREKE

MURĀKEHU

Te Arowhana Te Umutirirāu Te Whataroa Murākareke Te
Anuanu

Rongomātaka = Mōkotaha

Kaniua = Murāhioi (3)

Tarātōa

Takuta

Noho

Hineatu

Tikirāu

Vince

Ko taku tuakana ko Hāki rāua ko Ihaia anō ngā tōkorua i tono ki te hapū, kia whakarerehia te haki tōhu whakamaumahara mō te tipuna nei a te Arowhana, hei tōhū i ngā mate o Te Urewera hapū i te tau rua mano mā whitu. E rere nei taua haki o te Arowhana i te rā nei ki runga o te marae o te Tōtara.

Me kuhu atu i te wā nei ki Pukepōhatu i te kainga i noho tia e ngā uri o Ngati Koura, i tōhu ai i te rarangi whenua o Te Urewera

Ko Hanamāhihi tētahi whenua i nohia e ngā koroua o Te Urewera, whai muri i tērā ka pāmutia e rātau hai whui hipi i runga ki ērā whenua.

Ko Hikawera Te Kurāpa, Teahikaiata Wharepapa, ngā koroua i noho ki Hanamahihi mete tuahine o te Ahikaiata, a Pepi, i mōe nei ia kia Barny Te Māipi, te papa whangai o te teina o Ipo Hākeke (Tait,) a Mātaatua Te Māipi (Tait)

Ko taku whaea anō tētahi o ngā tamāriki i pakēkē māi ki Hanamahihi ko Te Huinga Paorā Noho,(Watene) te tuahine o taku whaea me tō rāua tunāne a Paorā.

Koia anō hoki te wahine tamariki katoa i taua wā i tōhua e ngā koroua o Te Urewera hei tiaki i nga putea moni o te pāmu hipi i Hanamahihi i ērā wā.

Ka ki te tāua te tangāta i ngā māhi a o mātau whānau ki runga i ēnei o nga whenua o Te Urewera hapū.

Ngā rātau i whakamahi ngā whenua i roto o Te Urewera, kāre o mātau pākeke, i nohonoho haere, ki te moumou i te wā.

Kua tau te waka o Te Urewera hapū ki Ōhaua-o-te-rāngi i te kainga i noho tia e oku nei tipuna koroua kuia o Ngati Rongo, Ngati Tāwhaki, Te Urewera hapū a te Kotahitanga Waewae, rāua ko te Hirea kuia.

Kāre noho oku nei maharaha ki ngā whenua o taku hapū o Te Urewera ki runga ki rāro o te Ngahere o Te Urewera.

Koirā ka mihi ake ki taku tuakanga kia te Rongonui Tahī, i whangāi hia nei ia ki Ohāua-o-te-rangi e o māua kuia koroua o Te Urewera hapū ki Ruatāhuna.

Koia anō hoki tērā i noho pūmāu, ki ngā tohutohu a o māua kuia, koroua o te Tuawhenua, e kawea tonu nei i te rā nei.

Koinei anō te kainga i whangāi hia tō māua whāea a Hineatu Paorā noho, ki Ohāua-o-te-rāngi. Tērā kia takia ake tēnei karakia hei whakawhaiti māi i ngā whai whakaaro o te minenga i tautoko i tēnei rāngahau.

Tēnei au, tēnei au te hōkai nei o aku tapuwae

Ko te hokai nuku, ko te hokai rangi, ko te hōkai

A tō tipuna a Tānenuiārangi i pikitia ai

Ki te Rangitūhaha ki te tihi o Manono,

I rokohinga atu rā ko Io-Mātua-kore anake

I riro iho ai ngā kete o te wānanga

Ko te kete tua uri

Ko te kete tua tea

Ko-te-kete aronui

Ka tiritiria ka poupoua ki a Papatūanuku

Ka puta te irā tāngata

Ki te whai ao

Ki te ao mārama!

Hui...e

Taiki...e

Ka tōhua e au tēnei karakia i runga i tōkū mōhio ki te whakamāhi i a iā i roto katoa i aku māhi whānau hapū a lwi me tāwahi.

Koirā te māna o tēnei o ngā karakia tawhitō i pārete haere māi nei i aku tuhinga kia tatu mai ki tēnei wāhanga o te rohe o Te Urewera, hei whakawātea whakatau whakanui hoki i te kaupapa.

Kāre anō hoki e warewarehia ngā tōhunga o ēnei momo māhi ki te whakamahi kia rātau i tākoha māi i te mātauranga me tōna hohonutanga kia tatū atu ki tētahi atu taumāta.

Kua tae ake ngā whenua o Te Urewera hapū ki te Māhikirua, koinei tonu te timāta o ngā whenua katoa o Te Urewera hapū ki Mātaatua mārae.

Ko tēnei awa tonu kai te tōhu e hia katoa ngā whenua o te kuia nei o Whakarotu i tukua mō te Arowhana i te ranaki i te mate o Tahakianina.

Ko Manangātiuhi te awa, kei tua o te Mahakirua ko te Hue te pā o runga e taka iho ai koe ki roto o te awa o Kakewahine, ko te hapū nei ko Tamakaimōana. Kei runga ko te kōhatu rā ko Māungapōhatu. Kāre rawa te whenua o Whakarotu i tae rawa ki te Hue, ēngari koira tonu te hono māi ki te Anakorotu ka piki ki runga o Pararaki, ka titiro whakararo ki te marae o Mataatua ki Ruatāhuna.

Kāre noho e pau te toru tekau meneti kua tuki tonu atu koe ki te kaunga awa o Paripari.

He kaunga awa tēnei mō ngā hoiho ki te waipuke te awa, kua whakawhiti ngā tāngata eke hoiho ki Ohaūa, ki te Tāwhiwhi mā roto i taua kaunga awa .

Koinei tonu tētahi whenua i tū he whare wānanga i ngā rā o neherā, koinei ngā kōrero mai a Tamati ki au. Kōrero a waha Kruger, T. (2016)

Koinei anō hoki te kaunga mea poro mai ngā rākau Tōtara hei whakairo ia Ohāua-o-te-rāngi. Ngā tētahi tonu o ngā Tōhunga poro rākau o te ngahere ngā te Rēhita, Kaupoai, Taputu i te tau (1982).

Kei runga ake i a Paripari ki te taha hauāuru ko te karahiwi o te Houhi e tau atu koe ki Tahuaroa, ki runga ake o te mārae o Kākānui.

Māi i te Houhi ka titiro koe ki te Tairawhiti ko Mānawaru, ko Ruatāhuna, ki te kōhanga o te lwi.

Ki a tau mai koe ki te marae, o Mātaatua, i te kainga i tu ai Te-Puhi-o-Mataatua.

i te tau tahi mano waru rau tekau mā wha i roto o Ruatāhuna.

(<http://mp.natlib.govt.nz/detail/?id=33669&l=mi>)

Koinei te Tipuna whare tawhitō o te Puhi-ō-Mātaatua i tu ki runga o Mātaatua marae

Ko koe rā tēnei e tū pakari nei i te whārua o Ruātoki ki raro o ngā rekereke o te Tahuhu-o-haokitahi e rere nei tō awa, a Te Tōtara i rāro i a koe tu tōnū, tu tōnū HO!

I kawea māi ētahi wahanga o te tipuna whare nei te Puhi-ō Mātaatua mai Ruatahuna ki Ruātoki i tau 1889, e te rangatira o Te Urewera hapū e te Whenuanui.

E ai ki ngā kōrero mō te Puhi-ō Mātaatua i Ruātoki mea kawea māi kē ngā whakairo mā

roto o te awa Ohinemātaroa e ngā koroua o te Tuawhenua. Nga roto i tēnei rāngahau ka kitea mea hoko kē ētahi o ngā whakairo o Te Puhi-ō-Mātaatua. Kua mohio te hapū ka titiro koe i ngā maihi o te whare tawhito o te Puhi o Mātaatua kei te taha māui kē te ingoa o te whare ēngari ko tēnei i Ruātoki nei kai te taha matau kē. Kua tau te whakaaro ngā te tohunga tonu ā Kokouri i whakairo te whare i Ruātoki nei. Mea kōrero māi anō

mātau e Tamāti Kruger i ngā kōrero nei ēngari karekau noho i piripono ki ngā whakaaro o taua wa. E ki ake ra au ki a kore i whakamātau hia tēnei rāngahau kāre noho e whaiwhai hia tēnei kaupapa nui o te hapū. Kua ki a māi ano kua kitea māi te Pare tawhito o te Puhi o Mātaatua ki ngā whare taonga ki roto o Heretaunga, Korero a waha Kruger, T.(2014)

Ko te māhi i tōna wa he haere kia ki te a kanōhi i te Pare nei i mua o te pātai kei te pirangi te hapū o Te Urewera kia whakahokia māi te Pare o te Puhi-o-Mātaatua

Katahi nei au ka whakapono ki te kōrero tuarua, mea hoko ke te pare o te tipuna whare o te Puhi-o Mātaatua, e tē pākeha nei, e Hori Grānt,

Whakaahua o Grānt me tōna ingoa rori

Tērā anō hoki tētahi taonga no roto i te Puhi o Mataatua kei roto i te tipunawhare o Ngai te Rui i Tatahohata e pupuri ana i te Poutōkomānawa. Kua tae pea te wā kia hui te hapū a Te Urewera ki te kōrero mō te taonga nei te poutōkomānawa o roto i te Puhi-o-Mātaatua a Tūhoe Pōtiki. Mō muri o te hui o te hapū pea ka tono ai ki ngā rangatira o Ngai te Riu kia tūtaki mātau ko ngā pākeke o te hapū. Mā tēnei ahua ka rangatira te kaupapa, kaua e poka noho te haere. Koirā te

whakaro i taua wa. Kia titiro tētahi huarahi e noho tahi ai mātau ngā kaumātua o Te

Urewera mete hapū o Ngai te Riu ki te whakaputa i ētahi whakaaro me pehea te kokiri i tēnei kaupapa. Tērā pea ka puta tōna tōhu me ahu pēhea te huarahi tika. Ēngari ko ngā kōrero ke o te riro o te tipuna nei a Tuhoe Potiki ia Ngai te Riu hei whakawātea i te rongomāu i waenganui i a Te Urewera hapū ki te Tuawhenua. .

Rongonui Tahi 2017

Te Rangatira o Te Urewera Hapū ki te Tuawhenua a te Rongonui Tahi.

Koinei anō te waimarie he tauirā i roto o te wanangā, he pai tonu no aku hoa whaitohu Paerua ki te akiaki haere i a mātau te whānau. Kai roto i tēnei rāngahau tētahi ahua hei whakaaro mō ngā tāne o Te Urewera hei titiro i te hohonu o ēnei taonga kāre anō nei i whakaoho hia māi ngā māuri hono o te tipuna whare nei, Te-Puhi-ō-Mātaatua.

Ka taka katoa te whānau, ki raro i ēnei ingoa ki ngā Taratoa, Noho Kruger, Tākuta. Ki aku rāngahau i tēnei ingoa ia Taratoa, he tipuna (Wiwi), (Tiamāna), te koroua nei. He māha hoki tēnei whānau ki roto i Waikaremōana, Tama-te rāngi ki te Wairoa, Kahunungu ki Heretaunga.

I moe te koroua nei a (Delatour)Taratoa ki tō mātau tipuna kuia kiā Te Arahe, ka puta ko Takuta koroua

Mōses, J.(2017).

I roto i aku mahi wairua ki roto o te Netherlands i tērā tau (2017), ka tutaki au i tētahi o ngā uri Kugar (Kruger) o Te Tōnga ki Awhirika(South Africa), (2017 *wānanga, Kōrero-a-waha Kugar, R.*(2017)

Ngā tōku haere ki tawahi ka tutaki au kite tuarua Kugar nei. Koia tonu i te kōrero māi i te whakapapa o te ingoa Kruger nei, he Kugar ke tōna ingoa mōhio tia e rātau, ēngari he tāngata karore haere hoki i te ao. He mahi pakihi tonu tētahi pūkenga he taonga tino mātatau te koroua nei mō te mahi Ahuwhenua. He whānau rongonuitia rātau ki roto o Awhirika mō a rātau pūkenga mahi pakihi me te mahi ahuhenua

I te tau 2011 ka tonoa mai tētehi rangatira māi Tiamāna ki au, pena ka watea au kite haere ki tōna whenua i te tau 2012. Ko taku whakautu atu ki taua tāngata rā i taua wa, kao, ēngari māku anō hei whakaro tō tonu mai a taua tāngata nei.

Ki a pau rawa te rua wiki ia e noho tahi ana me taku whānau i Taneātua, ka whakae atu au ki te tāngata o Tiamāna nei kia Daniel Chardon, ka hōhatu e au te kōrero ae. Koirā taku haerenga tuatahi ki roto o Tiamāna. Kua pau pea i au te whitu tau e haere ana ki roto Orupe. Koinei nga hua kua puta ki au i roto i ēnei haerenga ki Orupe, me tōku mōhio āno he kaupapa tino atāhua tēnei mō ngā whānau o te wā kainga hei pakanga āno mokū i roto i tōku māna whenua, mana tāngata, mana motu hake ki roto Orupe.

Ngā runga āno i ēnei haerenga karore ki tāwahi, kua tupono ki te tūtaki ki ngā uri o Taratoa, te hunaongā a Tūhoe ki Waikaremoana, ēnei hononga whakapapa o te whānau.

Tērā tō mātau pāpara a Paorā, ka tikinga māi i Ruātoki e tana koroua e Takuta o Waikaremoana, ka haria ki te Tuawhenua mā roto o te ngahere o Te Urewera. Māi tērā haerenga o Paora i roto o te ngāhere i taha o tana koroua aTākuta, ka whangai haere i a ki ngā korero tukuiho. *Kōrero a waha Paorā Kruger(1981).*

Tērā tētahi pātai makihoe aku ki te pāparasa kia Paorā, ko tehea o ēnei kupu te mea matara o rāua, ko te karakia, o ko te whakapapa rānei, ahua kata mohu te koroua nei ki taku pātai ohorere kia Paorā. Katahi ka whakautu mai i taku pātai, ko te whakapapa.

Ka tahi ka homai e i a te tauira ki au, ka ki mai i a ka haere tētahi o ngā koroua o Te Urewera hapū ki waho o te rohe, ka tu ki te whaikōrero ka māhi i te whakapapa o te whānau nei ka tahi anō ka hapa. Tere tonu taku kapo atu i te tikanga o te kōrero a te papa a Paorā, kua uru ke māi te mōhio ki roto i au ko i a tonu te whakautu o taua hapa. Hei pupuri tonu i te tapu o ēnei kōrero ki roto o te whānau o Te Urewera hapū. Kaua

noho e whakahuatia te ingoa o tēnei o aku koroua i riro nei i a ia te mate, hei tiaki tonu i te whakapapa o te hapū.

Māi tērā tohutohu mōku ki a tūpato mātau ngā tāne o Te Urewera hapū i te wa e kōrero whakapapa ana te kai kōrero i runga o te marae. Ana ko te akorānga mō ngā tāne o Te Urewera, kaua e whakaputamātauranga koi tau māi a wareware ki a tāua te tāngata ara kua māu te lro.

E kōrero ake rā au, he whānau kotahi tonu ngā uri o Tarasstōa ki roto o Ruatāhuna me Waikaremōana. Koirā ka tōhua ko tērā o aku pāparā ko Tio Tākuta te koroua o te whānau hei pūpuri i te māuri o te whakapapa ki roto o Waikaremōana me Ruatāhuna. Ko rāua anō hoki ko Hikawerā Te Kurāpa o Ruatāhuna ngā koroua o Te Urewera i tukunga ki te wharemaire i te Honoi i Hanamāhihi. Koia tēnei i roto o te pukapuka a Wirā Gardner Te Murā O Te Ahi ko Tio Tākuta. Koia anō hoki te pāparā i tuku māi i ngā karakia tawhitō ki au i taku tūtaki ki ā i a i Poneke i te tau tahi mātō iwa rāu waru tekau mā iwa. Ēngari ngā Hoani Tahupārae kē i whakatō te kākanō o ngā karakia tawhitō ki au i roto i ngā māhi hākinakina i roto o Aotearoa.

(2017 Kōrero a waha Mōses, J.)

I heke māi te Koroua nei a Tio Tākuta i ngā kāwaitanga o ngā ahikāroa, o Te Aitanga-a-māte, me te Umuariki, kia Uepōhatu, Hikurāngi Māunga, Waiapu te awa,

ki roto o te Tairāwhiti. *Kōrero a waha Ripeka Horua Te Hau.*(2017).

Kua kite ake te kai pānui i ngā kōrero tukuiho ki ēnei o ngā koroua o Te Urewera, ki te Tuawhenua, me Waikaremōana i tōhua e o mātau tipuna hei kaitiaki, pupuri i ngā taonga tukuiho ki te koroua nei kia Tio Tākuta te whakapapa.

Tērā tētahi raru nui i roto o te roopū taua 28 o Aotearoa i ngā tau 2006. Ka tonu ngā Apia pākeha o tūmātauenga kia kimi hia tētahi tāngata hei whakatau i te pūehu i waenga o ngā lwi Māori o te pakanga tuarua. I taua wā ka mōhio te rāhi o te lwi Māori ko wai tauā tāngata e hiahia nei rātau hei ārahi i taua kaupapa. I konei kua hiahia tonu ngā pākeha Apia ki te mōhio ko wai taua tāngata nei, he aha tōna tūranga i roto i ngā māhi o te roopu Māori 28 tauā o Aotearoa. Ka ki atu ngā pakeha, koia te Perehitini o te 28 o Aotearoa, kua pātai anō ngā Pakeha, kao ko ta mātau pātai ke he aha ōna tohu apiha,

kua ki atu tōna kai whakautu ki te pākeha, he kore noho i a. I tērā tonu kua kawakawa tōnū ngā tiro tiro o ngā apiha pākeha, ēngari kua tū ake tētahi o ngā apiha Māori o Te Arāwa ki te tautoko i te pāpara ia Paorā, koia te tangāta kei te hiahia mātau hei ārahī i tērā kaupapa mōte Roopu Māori 28 Taua o Aotearoa.

Eke tōnū ki ngā hiahia o te lwi Māori ko te pāparā tōnū ko Paorā taua tāngata hei whakatau i ngā kōrero ki mua o rātau aroaro o roto i te roopu Māori 28 taua o Aotearoa ki roto i taua hui nui nei ki roto o te Taitōkerāu i te tau 2006.

Ka tahi ka riro ko te koroua nei hei kōrero i ngā whakapapa hei honohono āno i te rongomāu ki wāenganui i ngā lwi o te 28 Taua Māori o Aotearoa.

Tēna ki te whakahoki ngā kōrero ki te wā i hingā rā a Hori Takurua, i te pakanga tuarua, ko tanga kōrero e kore i a e takahi i ngā pākeke.

Ngā runga i tēnei tumomo whakāro o te tangāta, ka puta ōna hua, me ōna painga mō te katoa, koirā te ahua o tēnei o ngā rangatira o Te Urewera hapū. Ka hoki aku māharā i te wa i kōrero māi i a ki ētahi o ngā tāne o Te Urewera i tōna kiriweti ki ngā apia o Te Arāwa i te pakanga tua rua, i te kore mārika o ētahi apiha māi Tūhoe i aua wā. Koirā kua ea ōna wawata i riro ai ko tana tāhae tonu ko Mātt Te Pou taua Apia i tu pakari ki te ārahī, tautoko i ana Pāparā iā Paorā, Hare Nuku, Mōai Tihi me Paorā Kepa kia mōe rāno o rātau karū.

I te tau 2010 ka māuwiwi tia tō mātau pāparā a Pāroa ka tonu hia ia ki te hōhiperā o Kirikiriroa takotō ai. Kāre noho i roa ka tae māi te karere ki au kei te hiahia kite i au. Ka haere ake au ki tōna taha i te hōhiperā o Kirikiriroa, ka puta te kōrero i a iā, kei te tino māuwiwi tōna tinana, ēngari ka pirāngi i a i tētahi karakia i muri i ā māua kōrero i tauā rā. Ahua ohore au i tana tonu, ēngari me taku harakoa anō ki tana ingoi māi ki te tuku i ētahi karakia mō tēnei o mātau pāparā o Te Urewera hapū

Paorā Kruger Kōrero a waha 2010

Koirā tōku nei mōhio mō te ahua o tēnei ōna rangatira o Te Urewera ka tae māi te rongo ki au kua mōe ōna karu 2010 Hereturikoka. E rua ngā hoia kei te mōhio au o te roopu 28 Taua o Ruātoki i riro ngā te Pūmihini i kawea ki tērā o ana marae ki Tauarāu ki a taunu i a ki te Urupa o te Tōtara. Ki ngā tikanga o ngā hoia Pākeha o Aotearoa me whai turānga Apia tonu koe kua āhei te hoia kia riro koe māte pūmihini hai hari ki tō rua tāpuke. Arā ko Paorā rāua ko Hare Nuku ērā o Tūhoe i kawea kio rāua ūrupa ki Paekoa, mete

Tōtara. Kua noho ērā tōatutaua o te roopu 28 o Aotearoa hei tauirā mō ngā rangatira o apopo.

Anei tōna karakia whakatau i a rātau.

Arā māi te arā, arā māi te hou

Arā māi te arā arā māi te pupū

Arā māi rā ngā rumāki tanga

A wairua, a hinengāro, a tinana

Arā māi te arā whānui o tēnei ao

He ao nui, he ao roa

He pamāmāo no te haunui o io mātua kore i hohou ki te whai ao kite ao māramā tau iho
māi ngā tōki

Hui e.....

Taiki e....

Tākuta, T.(1989)

NGĀ TAONGA TUKUIHO A O MĀTAU KOROUA O TE UREWERA HAPŪ

HERORĀ MŌREHŪ: Ko tōku mōhio ki tēnei koroua pumāu, ki tōna hapū a Te

Urewera. Koia anō hoki tētahi o aua koroua i haere ki te Wharemaire i te Hōnoi i roto o te ngāhere o Te Urewera. Kāre noho te koroua nei e tino hoihoi ēngari he koroua māhi ahuwhehenua, whai poaka, whāwhā hōiho, whakapapa, Te Hahi Ringatū. Koinei rā te mātū o ngā pūkenga o tēnei o mātau koroua a Hērora. No rātau te tipuna nei a Kokouri te tōhunga nangā nei i whakairo te Puhi-o-Mātātua te taenga māi ki te Tōtara i ngā tau tahi mātāwaru rāu te kau mā lwa ki Ruātoki. I te wa i te kurā tōn au i Ruātoki, koia tōnū te koroua tono māi i au kia pekātu ki te kōhi māi

i ngā māhunga poaka mō ngā hāpati o te Tōtara i tanga kainga i a Parāire. He tino māhā ngā koroua tōhunga o te hāhi ringatū o Te Urewera o taua wā. Ēngari ko te tino pūkenga kē i tēnei whānau o Te Urewera hapū ki Ruatāhuna he ringarāupā, he whāngai i te mānuhiri. Taka māi ki ngā tamāriki, mōkopuna, kāre āno kia tū māi tētahi o ngā mōkopuna hei kawē i tēnei momo pūkenga i waiho māi e tō rātau tipuna koroua. Ki tōku mātakitaki i te whānau o te koroua nei, kāre tētahi o ngā tamā i tū ki te kōrero, karakia i runga i tō rātau mārae a te Tōtara. Ko Tōnga Mōrehū tētahi o ngā tamā a te koroua nei a Herora rāua ko Hiria. E tekau mā tahi katoa a rāua tamā, e rua noho rātau kei te orā i te rā nei.

Koinei tētahi o aku pāparā i pākeke māi au me ana tamā a Mōrehū rāua ko Piripi. Ko ngā taonga i tēnei o ngā pāparā he māhi ahuwhehenua, haere Pūihi, māhi kai i a Tangaroa, he ringawerā, he whakarāta hoiho.

Tēna ka titiro koe ki tō rātau pāpā kote karakia, Whakapapa i tō rātau pāpā ēngari kāre tēnei o ngā tamā, a te koroua nei i whawha i ēnei ōna taonga tukuiho i runga tōnū i tōna kore pea i hiahia ki te whawha.

Ko mātau ko ngā tāne hautūtu i riro ngā enei o mātau pāparā i ako, i runga iā rātau tohutohu, titiro mārika pēna kai te tika o māhi, o kai te he noho rānei. Koirā ta rātau ako iā mātau ngā tāne koioio o Te Urewera hapū.

Mōrehu Mōrehu: Koinei te mōkopuna a te koroua nei a Herorā, te tamā a Don. He māha ngā pūkenga i tēnei o ngā mōkopuna a te koroua nei. He tāne hūmārie, ringarāupa, kōrero, karakia, māhi kai hoki. I pakēkē māi au i tōna taha koirā ka miharo au ki ā ia i runga i tōna ngākau nui ki ngā kaupapa a tōna hapū a Te Urewera.

HEMŌPO WILLIAMS: Ko tēnei o mātau pāparā, koroua o Te Urewera he māha ōna

pūkenga i runga tōnu i tōna kawai whakapapa. Koia tētahi ōna pāparā i haere ki te pakanga tuarua i Orupe. He tangāta mātārā hoki ia ki te whai kōrero, whakapapa, whakairo, me tōna ngākaunui ki tōna hāhi, Mihingare. Kāre noho au i tino kite i ngā māhi a tēnei o aku pāparā i runga tōnū i tōna haere ki te kimi orānga mō tōna whānau i ērā wa. He māha tōnū a rāua tamāriki ko tēnei o aku whāea a te Ākakurā,

Ko Rigby te mea pakēkē o ngā mea tāne. Ko māua i pakēkē tahi māi ki Ruātoki, i roto i ngā tau ono tekau kia mutu rāno a māua kurā i ngā tau whitu tekau. Kāre noho i pahawa ia māua he māhi i runga i tō māua marae a te Tōtarā i aua wa. Ēngari āno ana teina a Hemōpo rāua ko Kiwha, koinei ngā ringarāupa o tēnei o rāua marae a te Tōtarā, kāre noho tō rāua tuakanga a Rigby i pakēkē māi i te Tōtarā, i pakēkē ke māi ia ki Tauarāu marae i tērā o māua marae i Ruātoki.

Koinei taku mātakitaki ake ki ēnei o aku tunāne a Kiwhakiwha rāua ko Hemōpo. E rua rāua he māte nui ki tēnei o rāua marae ki te Tōtarā i runga i ngā taonga kei iā rāua te ringarāupa, te kōrero, te karakia. Koirā taua kōrero rā, ka kore i te tuakanga te hiahia ki nga māhi a koro mā, tukunga kio teina, mā rāua hei kawē ngā taonga tukuiho a o rātau tipuna koroua o Te Urewera hapū.

KOATA NOEMĀ; Ko tēnei o ngā pāparā he tino māha āno ōna pūkenga, pēnei i te

whakarāta hoiho rīrī, kuti hipi, māhi ahuwhenua, ringarāupa. E rua ke ngā whānau o te koroua nei ēngari he māha ana mea tāne. Ko ngā mea tāne o te whānau tutahi ko Kina, Te Māuri, ko Tiini, me Frānk. Ko ngā mea tāne o te whānau tuarua, ko Tipi, me Mātika, rāua ko te Whetū me te whangai o rātau ā Hōri. He kākāmā katoa ngā tamā tāne a te koroua nei ki te tu marae, karakia, whakapapa. Ko tahi noho te mea tāne e mōhio anga au he tū ki te whaikōrero.

Ko Tipi te mea tāne a koata he kākāmā ki te tautoko i tanga hapū iā Te Urewera i runga tōnū i ōna tūrānga, kaitiaki mō te marae o te Tōtarā, tae noa ki ngā whenua o tōna whānau. Tino waimārie te hapū ki te tutautoko mārika kia Tipi hei awhina i ngā koroua o te pae o te Tōtarā hei kohi i ngā koha whakatakotō a te mānuhiri. Tae noa hoki ki ngā whānau whakaeke o te whārua. He tangāta kōrero, whakapapa, āno hoki a Tipi, koinei tētahi taonga kei tēnei o ngā tāne o Te Urewera.

Ki tōku mōhio mō Tipi, i tipu ake mātau i te Tōtarā ēngari eke tōnū ōna tau ki te tekaumāono ka tonoa rāua ko te Taho Mōrehu ki te kuti hipi mā Sonny White i Muruparā. Koirā tōnū tōna kore hanatu māi Ruātoki. Kia tai pakēkē rāno a Tipi ka hoki haere māi ia ki te wā kāinga, ki Ruātoki.

Koia āno hoki te tuarā o tōna whānau, i roto o te rohe o Tūhoe.

PAORĀ KRUGER: Ko tēnei pea te pāparā hei tauirā i ngā koroua o Te Urewera hapū I tōkū pakēkē māi i taha o tēnei o aku pāparā tino piri tōkū nei whatumānawa ki ngā tohutohu a tēnei o aku pāparā. Koia pea te tauirā mōkū i whakamāhi nei ia i tōna māna rangatira i runga i ngā marae o Tūhoe ki roto o te whārua, Ruātoki me Te Urewera hapū.

Koia āno hoki tētahi o ngā koroua o Te Urewera i whakawhiti i te pakanga tuarua ki Orupe i te tau 1941.

Hoki rāwa māi te koroua nei i tāwahi kua tau ke te kupu kōrero ki runga ki ōna pakihiwi, ēngari ka ki tōnū ia kāre ia e takahi i ngā pākeke o aua wā.

Koinei pea te taurā ka whāia ētahi o mātau ngā tāne o Te Urewera hapū, ko ta tēnei o mātau pāparā. Ko tētahi tino pūkenga ia Pāorā he kore e mātaku he aha kei mua i tōna whakatutakinga, he tūpaku, he rāru i wāenga o te whānau o he māhi a ringaringa, taputapu rānei koirā kātōa ētahi ōna māhi i te koroua nei.

Hai Whakatauirā

2.2 Mātātuhi o Te Iwi Whānui

2.3 Mātātuhi o Aotearoa

2.4 Mātātuhi ā-kaupapa

2.5 Mātātuhi ā-reo

2.4 He Whakarāpopotanga

Whakarāpopotōhia tēnei ūpoko ...

He māha ngā hokinga whakāro ki ngā waiho tanga māi a o mātau kui koroua o te hapū a Te Urewera kia mātau ngā mea tāne. Kia rātau whakarereihotanga māi kia mātau, māhi te māhi, kaua e tatari kia tioro rāno te waha, kua rongomāi, kua mōhio koe kia teretere

te māhi. Tae noa ki ngā tohutohu a o mātau koroua kuia kia mātau, katoa, ka mōe wāhine koutōu, kia pai tōnū te mātāki tētahi i tētahi ia korua i tōna wa. Ka puta ngā uri whakaheke ki roto o te hapū. Kāre e wareware ērā tuku i te whakāro kia mātau ngā tāne o Te Urewera. Me whakarongo rā hoki ki aua tohutohu rā hei orānga whakapakari tinana anō mō mātau. Ngā roto i ngā akorānga a o mātau pakēkē kuia, koroua tae noa ki ngā whakapapa o te hapū, koirā ka noho miharo katoa ki ēnei rāngahau kāre nei au i whakāro ka tuhi au mō te māna o ngā tāne o Te Urewera te kaupapa. I āhua tumekemeke tōnū au nātemea kei te pānui ngā whānau, te hapū o Te Urewera i ngā waihotanga māi a o rātau kui koroua kāre nei ētahi o rātau kia whānau māi i ērā wa. Kāre noho au i tino whakāro kia taumāha ngā tuku kōrero ēngari kia taea e te kai pānui te ata titiro mārika i te rere o tēnei tuhingaroa. Koirā anō hoki te pai o te pikitia hei kinaki i te kōrero tuhinga kia kore te kai pānui e hoha i te wherāwherā noho i ngā pepa pānui.

ŪPOKO TUATŌRŪ NGĀ

TUKANGA RĀNGAHAU

2.0 He Kupu Whakataki

3.0 Anei rā te ūpoko o te kuri nei a Taneātua e tiroiho ake nei ki ngā mānuhiri whakaeke māi ana ki runga o taku marae atea o Te Urewera, me taku tipuna whare te Puhi-o-Mātātua. Kia noho ki te taha mātau ko te pou o Rongomaraeroa ko te irina o te pere karānga i te hapū kia huihui māi te hapū kite, wānanga, hāpati, te kaumātua, tae noa ki te nehu o ngā tupāpaku. Te pou ki te taha māui ko Tumātauenga, koia tērā te tipuna kaitiaki, whakatūtū i tōna papa tūkariri. Kei waenganui ko te pou o Whitiaua, kei rāro iho i te tekoteko o Tāneātua ko te upoko o Te Okiwa, te kuri taupororo māi i roto kānihi kia ū māi tōna hā ki roto o te whārua o Ruātoki. Kei rāro o te māhau o te tipuna whare nei ko Irākewa, kei muri ōna ko te kauae Mōko e tōhu māi ana i te māna o Te Urewera. Koirā tēnei kaupapa ko te māna o ngā tāne o Te Urewera i kawea māi e te Whenuanui, tēnei o ngā rangatira o Te Urewera i tau māi ki te whārua o Ruātoki i te tau tahi mātō iwa rāu waru tekaumā iwi ka tatu māi te māuri o te tipuna whare o te Puhi-o-Mātātua ki te Tōtarā. Ko ngā whakairo tawhitō o te Puhi-o-Mātātua i māu tōnū atu ki te Tuawhenua i runga tōnū i ngā whakawhitiwhiti kōrero o ngā koroua o Te Urewera ka riro tōnū ngā tētahi o ngā tōhunga whakairo o Te Urewera tōnū i māhi te tipuna whare ngā Kokouri tēnei o ngā uri o te Whenuanui. Kua tai pakēkē te koroua nei a Kokouri i tana whakairo hana i te Puhi-o-Mātātua, e whitu tekaumā rimā ke tanga pakēkē, māu tōnū hei titiro i te rere o te whao whakairo i ngā poupou o mua me roto o te māhau o te whare, kua kite koe i ana māhi i runga o tēnei o ana marae. Ko tahi tōnū te whakairo mea māhi māi e te koroua nei i Ruatāhuna, ko te Pare o te kuaha o te Puhi-o-Mātātua i te mea kei roto o te tuhinga nei kua kite koe mea hoko te Pare tawhitō o tipuna whare e tētahi nanakia ki te Pākeha nei a Hori Grānt, he Pirhimāna ia i roto o Ruatāhuna. Koirā ngā māhi a te Pākeha nei he hokohoko i ngā taonga māori tawhitō ki nga whare hoko taonga o ērā wa. Koinei te tino taonga kei te māu tōnū i te hapū ko te Puhi-o-Mātātua hei waiho tanga mā te hunga ka ngākau

hihiko kio rātau hitōri me ana akorānga ki ngā kōrero o nehe rā. Mā ēnei taonga whakarereihō kio mātau whakatipurānga kua kite rātau i ngā whakahou tanga o waho me roto o te tipuna whare koinei ngā mātaurānga a te hapū mete iwi hei tukuiho kia mātau mōkopuna. Ko rātau āno ka whai hua i roto i ēnei rāngahau ko wai rāwa rātau no hea māi te nui o te whānau kei hea ngā hononga ki te Tuawhenua me ngā whānau o te Waikaukau, hei konei kua tuwherā tōna ao e mōhio ana ia.

3.1 Tirohanga whānui

Ko tēnei ūpoko he whakātu i ngā pou tarā ā-waho ka whakamāhia i roto i tēnei rāngahau. Kāre rā hoki tēnei rāngahau ko au noho tōna pūtaka, he māha ngā tāngata kei te tuhi au mō rātau te kaupapa i runga āno i te tapu o ētahi onā kōrero hei waiho mō ngā mōkopuna. E rua tōnū ngā wāhanga mōkū hei whakatūpatō i au tōnū i roto i aku karakia tawhitō mōata me te whakatūwherā i te hinengaro ia ata mā roto māi i te wai māori. *E ai kia Te Mākarini wh 60 Te Māuri o te Whare (2016)*

Ka haere anō ngā kupu a te karakia taki nei ina ia kua aki tōnū atu i te taki i te māuri nei. Me te ui ake i ngā kupu, te māuri i ahu noa ki runga ki ēnei taurā, kia tau te māuri ki runga ki ēnei tamā. Koirā te hōhonu o te whakāro o ngā karakia tawhitō ki a au te kaituhi. Inā ia he tahatahi, he taharua katoa te nuinga o ōna takina i te kupu. Ko te pātai ka kapakapa ake i roto i au te kai rāngahau Māori mēnā ko te taurā, ko te tamā rānei ko te tōhunga, ko ngā tōhunga rānei ko te taonga rānei kai te utainga ngā karakia ki runga:

Rāngahau/ Pou tarā ā-waho

E hangai pū ana te huarāhi rāngahau ki te Mātaurānga Māori me te mātaurānga ā-iwi nātemea e ai kia Wiremu Doherty. Ko te mātaurānga Māori te whakamārama i ngā momo mōhiotanga, o te Māori. Kai roto o te mātaurānga Māori ka whakanuia ngā kōrero tawhitō, ngā momo mōhiotanga, te reo o te Māori, tau atu anō ki ngā whakāro me ngā māhi hoki o te Māori.

Doherty, W. wh 57 Kawea te wairua o te kupu (2012).

Anei anō tētahi whakāro māi i a Wayne Ngata, he aha kē ngā kōrero a ō tātau tipuna? He aha hoki te tikanga o ēnei kōrero ki te kaupapa mātua o te whare kōrero nei? He nohonga tāngata, he putunga kōrero, ā, he kainga nō te waha tēnei mea te kōrero. I tipu māi i te whakāro, i te ngākau, i te hinengaro hoki ka whakapuakina e te waha hei whakarongo mā te taringa tāngata.

Ngata, W. wh28 He Kete Whakawaitarā (2017).

Tērā anō hoki te whakāro māi ia Wayne e kīia ana he mea nui te mātaurānga Māori he whakapapa tōnū te tikanga o ngā pūrākau a te Māori, hei whakamāna i te noho, i ngā tikanga, i te whakawhānaungatanga o te hunga ngā rātau ēnei

kōrero Ngata, W. He Kete Whakawaitarā(2017)

“he tuku i te kairāngahau hei kōkiri ki tā Taiarāhia Black, kia orā te reo, te māuri o te reo, te tuakiri o te reo, me te oro o te reo, te tikeikei o te reo. Kua hono māi te ao hou mātaurānga, tuku mōhio kia mārāma, ngā huarāhi kaitiakitanga o te waka mātaurānga. Kua puta te mātaurānga hou, te puna mātaurānga, te whakamātārā mātaurānga kia hono ko te whakatipu rāngahau hou. Hei konei kua puta ko te rāu whakaū mātaurānga, rāu whakatipu mātaurānga ana ko te rāu whakamātārā mātaurānga ka puta ko te putanga o te mātaurānga, te hononga o te mātaurānga te mātaurānga titiro tawhiti ki te waka whakaoho mātaurānga,

Ngā Taiarāhia Black wh 7 Enhancing Mātaurānga Māori and Global

Ko tēnei kaupapa rāngahau, he whakamāhi i te rārāunga kounga nātemea ki ngā tuhinga kōrero a Mere Skerret. E rua ngā rāngahau mātua kua horāpa whānuitia; Ko tētahi he rārāunga tatau. Kei te taupatupatu tōnū ngā aronga o ia kaupapa rā. Ka tōko ake te pātai, ko tehea mātāmua, ko tehea te mātāmuri o ēnei rāngahau. Kia kiia ai i te mutunga iho he mātaurānga tūturu ake nei. Ahakoa aua taupatupatu taukumekume me whakāro nui tātau ki ngā taha e rua. Me whai whakāro hoki ki ngā iwi taketake o te ao, tae rāwa māi ki tō tātau ake iwi Māori. Kia pātaitia te pātai, kōhea te arā tika, te arā pono mā tātau? Ko te taha kounga? Ko te taha tatau? He huarāhi kē atu rānei? Kia titia ērā pātai ki tētahi kokonga o te ngākau, kia orā tātau ki ta te Māori titiro ki tēnei mea te mātaurānga.

Skerret, M. Wh 103 He Kete Whakawaitarā(2017)

Ko te pūtake o tēnei kaupapa rāngahau he titiro ki te māna o ‘Te tāne o Te Urewera hapū’ nō reirā koinei te take e whai ana au i te huarāhi Mātaurānga ā-iwi.

Inā te kōrero a Wiremu Ko te mātaurānga ā-iwi ko te mātaurānga māi i te iwi. Ko taku whakamārama i tēnei, kai konei ka whakamārāmhia te noho o te iwi ki runga i tōna ake rohe. Ki tōna hononga ki ōna whenua me ngā māhi ki runga i taua whenua ka whakamāramahia i roto i te mātaurānga ā-iwi konei te mātaurānga tāngata whenua. Kai konei te whakatinana o ngā wāriu me ngā mātāpono o te mātaurānga Māori. *Doherty*, W.wh 59 Kawea te wairua o te kupu (2012)

Kua māha ngā huarāhi rāngahau hai whakautu i ngā pātai. Nātemea he nui ngā kōrero tāpiri kei waho rā hei tautoko i ēnei momo rāngahau mō te ao Māori i ēnei rā. Koinei te waimārie o ngā reanga tai pakēkē mō ēnei rāuemi hei whakatinana māi mātē huna kei te

hiakai ki te whakātu io rātau mōhio kia hono māi ki ngā mātaurānga o tēnei ao hou. Mārunga i ēnei momo akorānga kua māmā noho te whakatakotō whakāro māi te hinengaro ki te rorohiko. Koirā anō tētahi tino taonga mō mātau ngā pakēkē kei te whakamāhi i ngā pūkenga o neherā kia noho orā haere tōnū aua whakakitenga o tuawhakarere.

3.2 Ngā Tukanga

Ko tēnei wāhanga he whakātu i ngā tukanga ka whakamāhia e au ki taku kaupapa rāngahau. Ko ia pātai e hono ana ki te/ngā tukanga rāngahau hai whakautu i ngā pātai.

3.3 Ngā Pātai

3.3.1 Pātai tuatahi – (Kei ia wai te māna o ngā tāne o Te Urewera hapū)

Ko te uiui tētahi tukanga kua whiriwhiria hai whakautu i te pātai tuatahi. Cohen (1994) suggested interviews are useful as a research method because they enable the researcher tō...

Ko tētahi ngoikoretanga o te ui pātai ko te. I te wa o te uiui tuatahi me ngā pākeke o Te Urewera hapū. Kare noho i kapo māi i ēnei pātaimai i runga tōnū io rātau kore i pātai hia ki ēnei tūmomo uiui tia. Koi nei ētahi o aua whakatumekemeke o te pātai tuatahi kio mātau kaumātua. Ēngari te māranga hana ki te pātai tuatahi ka tahi āno ka noho ngāwari māi te whakautu i ngā pātai o muri māi.

Kua whakarite tētahi huarāhi māmā mā te kahui koroua o Te Urewera hapū, kaua e whai i te huarāhi uaua ēngari me tu tika tōnū i runga i tōu māna-mōtu-hake

3.3.2 Pātai tuarua – Kei te tāngata ringarāupa o kei te tāngata whaikōrero rānei

3.3.3 I māu tōnū i ngā tāne ringarāupa o Te Urewera tō rātau māna-mōtu-hake ki te whenua koirā tētahi ahua i whakatu māi i roto i aua uiui me rātau. Kei te ki māi te tinana me haere tika tōnū, ēngari ko te hinengarō kei te tōhū he wahi ke, koirā te pai kei te mōhio tōnū ngā koroua o Te Urewera hapū.

Kua whakaritea he rārāngi pātai hai tukanga kua whiriwhiria hai whakautu i te pātai tuarua. Bell (1997) said “questionnaires are ...”

Pātai tuatōrū (He aha tētahi wahanga mōu hei hiki ake i tōu māna tāne)

Ko tētahi whakautu tino rongonuitia i ētahi o ngā kaumātua tāne o Te Urewera i aua uiui rā ko rātau hauorā me te whakāro a hinengāro a wairua. Me te mōhio anō kāre rātau i te tamāriki haere kua uru māi ētahi wherūtanga ki te tinana.

3.4 He Whakarāpopotanga

Ko te whakawhaiti māi i ngā whakāro o te hunga i uiui tia mō te māna o ngā tāne o Te Urewera hapū. Koirā kua whai wāhi te hunga whakātu ia rātau rāngahau hei tautoko i ēnei tuhinga kōrero e kake ake ai ngā māhi ki tētahi atu taumāta. Mā runga anō i tō pūmāu kio māhi mō te whānau, hapū, lwi, ka noho tautoko hia ēnei momo tuhinga e ngā tāngata mārama i roto i ēnei kohinga kōrero tuhingaroa. Me noho miharo anō kio rātau pukumāhi, pakaru werāwerā me te tautoko i te hunga e hiakai nei ki ēnei tumomo taonga tukuiho ki te mārea. Kaua e takaroa haere o ka māhue koe i te huna kakamā i roto i ngā māhi tuhinga, koirā ētahi whakaturānga mātakitaki ki ētahi kei te tumekemeke haere i roto o ngā māhi rāngahau. Tērā anō tētahi kōrero waiho māi a te Rāngipuke kia mātau ngā tāne o tōna hapū a Te Urewera. Tērā tētahi kōrero mea waiho ake e te mātua tāngata e te Kooti Rikirāngi e ki anga (Tērā te tahi tāngata ka whakāri māi i te Tairāwhiti hei ārahi i tōna lwi o i ōna lwi rānei) Koinei anō tētahi kōrero kei rung i tētahi o ngā hekerāngi o te tipuna whare o te Puhī-o-mātātua.

Anei tōna puha: Te Urewera e... tī, Te Urewera e... hā, tērā te werā o te ure o taku uri, Te Urewera, ana ana taku werā ure e.....

Te Upoko e whai ake nei ...

Ka timāta māi ngā kōrero o te whare i te Poupou o mua ē whakātu ana, i ahu māi te hapū o Te Urewera māi te Hapūoneone, ko Hape, me Tai-orongo, ko rātau nei ngā uri ki te taha mōana, ō tōi-te-Huatahi.

(Te Poupou o
Mua)

3.1.1 Te Hekerāngi Tuatahi

Māi te hekerāngi tuatahi o te whare o te Puhi-o-Mātātua, ko te tōhu Ururoa e mōhiotia nei he karārehe tēnei no roto iā Tangāroa. E ki māi ana ōna tōhūtōhū kia mātau ngā tāne o Te Urewera, i ngā wā kei te pēhia o whakaaro a wairua, a hinengāro, a tinānā, a ngākau (Kei māte Ururoa, kei māte wheke). Kaua e whakaūaūatia o whakaaro, engāri haere tōnū, kia mōhio mārika koe kua tutuki tō kaupapa. He māha tōnū ngā wā ia mātau e taitamā ana i roto i ngā māhi whakapakari tinana e tata wherū ana ona piki, me ona heke, koirā ngā whakamātautau o te hinengaro, wairua, ngākau mete whānau i aua wa.

(Kei māte Ururoa, kei māte wheke)

3.1.2 Te Hekerāngi Tuarua

Ko te hekerāngi tuarua, e tōhū māi ana kite hapū o Te Urewera (He Pūkenga māunga, he Herērēngā wai, he nōhanga tangāta) Mārama ngā tohutohu o tēnei onā hekerāngi e whakātūpatō māi kia mātau ngā tāne haere pūihi o Te Urewera hapū.

Kaua e noho haere i runga i ngā whenua kāre ou pānga, me noho tōnū koe i runga i ou ake whenua, o Te Urewera hapū. Arā te taurā ko te rangatira o Te Urewera hapū ki Mātaatua marae ki te Tuawhenua. Ko te Rongonui Tahi e māu tōnū nei ia ki aua tohutohu a o mātau koroua,

kaua e noho ka whaipōaka haere i runga i ngā whenua o ētahi atu whānau hapū ki roto Te Urewera ngāhere*He pūkengamāunga, Herērēngā wai, He nōhanga tangāta*)

3.1.3 Te Hekerāngi Tuatōrū

Ko te hēkērāngi tuatōrū, e ki māi ana (He Mātire Whakaoho Tangiwaha). Hei tōhū i ēnei momo tōhunga i roto o Te Urewera hapū. I ngā tau e pakēkē māi ana mātau i te Tōtarā, ko te Hirā Haumāte taua tāngata rā i runga tōnū i tōna hūmārie, rāwe hoki ki te tāngata me mātau hoki ngā tamā tāne o te hapū.

He momo tōhunga ēnei kei roto katoa i ngā hapū o Ruātoki. He tino taumāha anō hoki ngā māhi a ēnei tōhunga, ēngari he wā anō kua puta ia ki te whakaohōhō i te tangāta, o kia pā rānei he tino rāru ki te whānau, hapū, lwi, koinei ēnei tumomo tangāta i roto o te hapū.

Te Mātire Whakaoho Taniwha

3.1.4 Te Hekerāngi Tuawha

Koinei te hekerāngi tuawhā, e tōhu māi ana kia mātau ngā tāne o Te Urewera hapū, kua e whakauauatia tō huarāhi whakaputa ki waho. I ngā wā kua uru māi ētahi wherūtanga tinana, wairua kahūpotanga. Kia whaiwhakāro koe ki te mānu nei te (Kūaka mārāngārāngā) Koinei te taurā kia mātau ngā tāne o Te Urewera hapū kia tū pakari tōnū mātau ngā tāne i runga i te waitōhu māi a te mānu nei ki te hapū. I runga i ngā haere a te whānau ki Orupe, ka mōhio te whānau no hea te whakapapa o te mānu nei. He mānu tawhiti tanga haere māi ki Aotearoa māi Rūhia, ki Haina, ka rērē tika ki ngā mōutērē o te Mōananui-a-kiwa. Kia ū māi ia ki te Taetōkerāu, ki te Mōutere-o-Mātakana, kua pourāka tia e ngā uri o Ngai-te-Rāngi hei kai mōte mānuhiri. He orite ki ngā koroua o Te Urewera hapū e haere nei ki te pupūhi kererū, hei whāngai i te mānuhiri.

Kūaka Mārāngārāngā

3.1.5 Te Hekerāngi Tuarimā

Ko te hekerāngi tuarimā e ki māi ana (Rūreataitea) Ko ngā tōhūtōhū ki ā mātau tēnei hekerāngi, kaua e pohehe he kūare katoa ngā tangāta e tūtaki ana koe io haerenga ki roto o te ngāhere, ō ki ngā wānangā rānei a te whānau mete hapū. Ka noho tuwherā koe i roto i ngā kōrero mō tēnei hekerāngi ka tere ke atu koe i te kite i ngā painga ka hokimāi kia koe tutahi mete hunga whakapono ki ēnei momo akorānga o tātau te ao māori.

(Rureataitea)

3.1.6 Te Hekerāngi Tuaono

Ko tēnei hēkētuaono e whakātu māi ana i te haki tōhu o te Roopu Whitu tekau o Tūhoe i puta māi nei te whakāro māi roto o Ruatāhuna. Ēngari no Ruātoki ke te nuinga i runga i tēnei poari. Ko nga kaupapa a tēnei roopu he au kati haere i ngā whakaporearea a te Karāunga ka rongo ana rātau ke te kuhu māi ki roto o Tūhoe. He ahua rite tōnū rātau ki ētahi kaitiaki mō ngā whenua me ōna taonga kei runga i a ia. He mānumāngu ke te ahua o te kanōhi o te tāngata i roto o te pikitia.

(Koinei te tōhu haki o te Roopu Whitu tekau o Tūhoe)

Te pikitia tuarua e whakātu māi ana i ngā momo hopu mānu i roto o te ngahere o Te Urewera, mā te pia i runga o ngā rākau Māori. I te tau rua mātō mā rimā ka piki au i te taha o Nikorā Taipeti, a Wharetakahia Waaka me Winitana Mika ki Kapo te Whetū, i uta ki ngā Māhanga ki te whai poaka. Ao ake i te rā tuarua, ka ki māi a Nikorā kia

Mātau, kei te piki tātau ki te Huihui, ki Tāneātua, ki te kainga o te mānu nei te Kererū. Tere tōnū te hoki o ngā māharā i au e tamāriki ana, ka rongo au i tērā kainga a Tāneatua e kōrero hia ana e o mātau koroua i roto i ngā hui wānanga o te Tōtarā.

Tere tōnū te uru māi o te harākoakoa ki au, kua kite au i ngā haerenga o aku pāparā i te taha o ēnei o aku tuakanga. Ki tōkū mātakitaki i ngā haerenga tapuwai o aku pāparā o Te Urewera hapū, i rongo au ki ā rātau kōrero mō tērā kainga, a Tāneatua i runga o te Huihui mete mātetōrū tōnū o te Kereru i aua wā.

Kāre noho mātau i roa e kuhu haereanga ki roto o te awa o Kānihi, kua tae atu ki te pekanga mō ngā hohio ki runga o te Huihui. Kua eke atu ngā hoiho ki runga o Tāneatua. Tae rāwātu mātau ki runga o te karāhiwi kua titiro au i te takotō o te whenua māi runga o Tāneātua ki te ngahere o Te Urewera. Ka mōe tia te po ki runga o Tāneatua, ka oho ake i te rā tuatōrū, kua ki anō a Nikorā kia mātau, kia haria e ia ngā kuri ki te whangā kuri ki mua o mātau, koi pono waimāri mātau i tahi poaka hei kawē ki te wa kainga e hoki haere ai mātau i te rā apopo, ki kapo whetū. Tohutohu mārika rāwa tia e Nikorā taku hoa a Wharetakahia, kei hea te pekanga heke atu ki roto o te awa o Otere. Ka tahi māua ka kotiti i taku hoa, ēngari kua rongo atu māua i nga kuri e pērē māi anga i te poaka, ka tahi anō taku hoa ka mōhio i mihi ke te pekanga heke ki roto Otere. Ana kua rongo atu māua i te reo o Nikorā e tiwaha ana kei hea ke korua. Kua mōhio i taku hoa kua kohete tia anō māua, he takaroa haere i roto o te ngahere. Ana ka taka mātau māi runga o tāneatua ki roto Otere, ki tōna taha mātau, ko Karioi te pa, o te Rāngimōnoa te marae i tapaia nei i runga o te Pūtere o Potaka i roto o te awa Ohinemātaroa. Koinei tōkū ngā taenga tuatahi ki runga o te Huihui ki Tāneātua.

3.1.6 Te Hekerāngi Māono

Ko te pikitia tuawhā (I hoki māi koe Te Whenuanui ki te aha) Ki te aha?

Te mātē atu ai i te ūnuhanga o te Puhi-o-Mātaatua

Ka māhorā ki te riu ki Waikatō

Ki te aroaro o Māniapoto

I tangi ai te pū repo

Ka tūtū te pūehū ki runga ki te Rāngi

Ka turākina māi taku wao tōtarā
 I tū ki te awa ki Māhihirāngi ki Te Wairiko
 Ko ngā wai ē rua ki Whakatāne, ki Rāngitāiki
 I tangi taukuri ai ngā pouarū
 Auē! Taku kūrū pounamu ka riro ē

Koinei te puha i whuia ki runga i tēnei o ngā rangatira o Te Urewera hapū a te Whenuanui. I haere nei rātau ki te tūtaki i te rīri i roto o te pakanga ki Ōrākau me Rewi Māniapotō. Ki ngā kōrero i rongo ētahi o ngā tāne o Te Urewera māi io mātau koroua o Te Urewera hapū. (1986 Te Kaumārua Ohaua o te Rāngi Hikawerā Te Kurāpa) I haere a te Whenuanui ki te whakatutaki atu i te riri me ētahi ake o tōna whānau, koi haere ake hoki te pakanga ki roto o Te Urewera. Tino ohorērē nei au ki te whakāro o taku tipuna a te Whenuanui ki te haere i runga anō i te upoko māro i tangi whatumānawakore ai ngā pouarū o Te Urewera hapū kio rātau māte. Ko te Rāngipuke rāua ko Paorā me Te Ahikaiata Wharepapa nga koroua o Ruātoki i tae ake ki taua te kaumārua i Ohaua i taua tau. Koirā tō mātau rongo hanga ki ēnei kōrero.

L-R: Whetu Waiariki, Hikawerā Te Kurāpa, Rāngipuke Tari, Te Ahikaiata Wharepapa, Paorā Kruger.

Te pikitia tuarimā e whakātu māi ana i te mānu nei (Te Tieke) Koia nei te mānu i whai haeremāi i ngā waka māi Hawāikīnui, i Hawāikīroa, i Hawāikīpamāmāo, kia tae noa māi ki Aotearoa.

Te pikitia tuaono e whakātu māi ana i ngā pakangā mete pākeha i roto o te ngāhere o Te Urewera.

Nga roto tōnū i te mōhio o tātau tipuna ki te takotō o tō rātau whenua o Te Urewera, koirā ka noho uaua mōte tauhou ki te pakanga ia rātau ki roto o te ngāhere. Kei tawhiti anō koe e haere māi ana kua parete hiatu koe ki tō māte i runga i te whakāro kei te whānako tia ekoe aku whenua.

(Whakahua o te Tieke me te waka o Mātaatua)

3.1.7 Te Hekerāngi Māwhitu

Ko te hekerāngi tuawhitu tēnei e whakaatu māi ana i te kapua e rērē ana i runga o te rāngi ko te (Ikaroa).

(Te Ikaroa)

Anei te waiata mō tēnei hekerāngi e kōrero ana mō te whetu mārama nei a Pareārāu

E rērē te mātū
Ki te māu ki te rā
Ko te aroha
Ki te tau o takū atē
Mei au ngā whetū
Hei putiputi māu
Hei tātai atū ki tō umā
Kopū i te ao Pareārāu i te po
Tiāhō iho rā
Ngā whetū te mārama
Ki rungā i te taū o takū ate
Māu au ngā whetū hei putiputi māu
Hei tātai atū ki tō umā

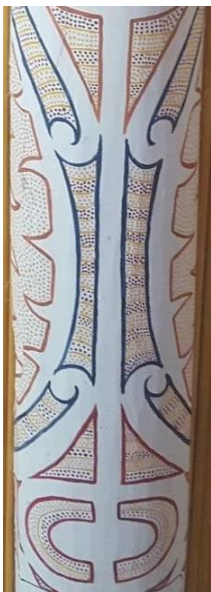
Kopū i te ao Parearāu i te po
E rērē te mānū
Ki te māu i te rāu
Ko te aroha ki te tau o taku ate
Mei au ngā whetū hei putiputi māu
Hei tātai atū ki tō umā
Kopū i te ao Parearāu i te po

Ngā Hirini tēnei waiata engari ko Hinewai o Waikaremoana te kai waiata.

Tino hangāi tēnei waiata ki ngā kōwhaiwhai o te hekerāngi, ko ngā kapua e rērēanga i runga i ā Rānginui.

3.1.8 Te Hekerāngi Māwaru

Kei ngā whakāturānga tōnū o tēnei hēkērāngi māwaru e tōhu māi ana i (ngā hīhītangā o tamā-nui-te-rā) ko ngā kōrero māi tēnei heke e whakātu māi ana ki ngā tāne o Te Urewera, koinei te wā tino kaha te werā o te rā i wāengā o te rāngi ana kua kia “Te Tuhoe tanga o te rā ” Ngā runga i ēnei kōrero kaua e pohēhē kei te tahūtahū rāwa a tamā-nui-te-rā.

Koinei kē te tuhoe tanga o te rā. Arā e rērē rā i runga o te haki o Tūhoe.

3.1.9 Te Hekerāngi Māiwa

Kua tae ake āno tātau ki te hekerāngi māiwa e whakātu māi ana i ngā pikitia kōrero o rungā. Te wahanga tuatahi ko te haki māna-mōtu-hake o tūhoe, e tōhu ana i ngā māte o te whārua o Ruātoki. I ngā tau rua mātō mā rua, ka oti te hanga i te haki nei te Māna-mōtu-hake o Tūhoe, ka timāta te roopu tāne o Tuhoe ki te kawē haere i ngā māhi tautoko i ētahi lwi roopu Māori o Aotearoa. I ngā tau tahi mātō iwa rāu iwa tekau mā rimā ka tono te lwi iā māua ko Tame Iti hei māhi me ngā tāne o Tuhoe e whairārū ana me te ture tae noa kio rātau whānau. I aua wā ka puta te whakāro kua roa tātau a Tūhoe i rāro i ngā haki whakahaere a te Pākeha, me tiroiro anō tātau i tētahi atu haki hei whai māte lwi. Nō reirā rānō te whakāro mō te haki nei. Koirā ka whakamihi ake au ki tōna tōhu ki roto i te tipuna whare o te Puhi-o-Mātaatua ki te Tōtarā marae. Ko Tim Worrel, Chaz Dorgerty tōnū ētahi tāne i aua wā i koha whakāro ki te haki nei. Ko rāua anō hoki ētahi tōkorua i tautoko i ngā māhi whakapai i te Puhi-o-Mātaatua i ngā tau 2003. Ēngari ko Tamāti Kruger anō i te pārete haere i taua kaupāpā i tāua wā. Koia anō hoki te Tōhunga i tono ki tanā hapū a Te Urewera kia whakatikatika hia o roto me waho o te Puhi-o-Mātaatua i āua tau rā.

Nō reirā taku tuakanā a Hāki i hono atu ki ngā māhi tōi whakairo o te tipunawhare nei Te Puhi-o-Mātaatua. He māha ngā kaupāpā i tae te haki o te Māna-mōtu-hake o Tuhoe ki te tautoko. Anei ētahi o aua kaupapa, ko te Pākaitōre i Wanganui, Te Māna Māori i te wā iā Tame i roto. He māha anō hoki ngā tāne o Tuhoe i tautoko i ngā kaupapa pēnei i ā Paorā Rāngiaho, Kōkō Pouwhare, Te Kaha Karāitiana, Patariki Orupē, koirā ka

mihi kia rātau i kaha ki te tautoko i ā māua ko Tame Iti i ngā māhi whakatumātumā i aua wā.

Te wāhanga tuarua o ngā pikitia e kōrero ana mō te Tōka-te-Ko Kongā. He tika tēnei kei te Pūtere o Potaka e whakamāhia ana te urūurū whenua i aua wā i ngā tīpuna i tāua tōka nei. Koirā ka tuhia ōna nei kōrero ki runga i te hekerāngi kia kore e wareware tia e mātau ngā uri ō te tōka nei.

Hui a te roopu Whitu Tekau.

Ko te pikitia tuatōrū e whakātu māi ana i te roopu whitu-te-kau kaumātua o Tuhoe e taki huihui ana ki te marae o Tāwhana ki te kōrero i ngā kaupapa o te lwi i roto o te awa o Taurānga ki Mātahī. Koinei ngā tōhu whakamāumāharā mō rātau i tū mānamōtuhake ki te pūpūri i ō tātau whenua ki roto o Te Urewera.

Te pikitia tuawha, ko te waka o Mātaatua i kawē māi i ngā taniwha o Hawaiki, i rāro i a iā e whakawhiti māi ana i te mōana-nui-a-kiwa ki Aotearoa.

Ko te pikitia tuarimā e tōhu māi ana i te kore te wahine Māori kāre te whakapapa e tipu ki tōna nei tikeitikei. Kei te tino mōhio tāua te tāne Māori, kā kore te reo o te wāhine ki runga i tō tāua marae, kāre te mātūhiri e whakaeke ki runga i te marae. He māha tōnū ngā taongā kei a tātau wāhine Māori.

Ko tēnei pikitia tuaono e tōhu ana ki te Tairāwhiti i runga i te mātekite a Te Kooti Rikirāngi, ka puta he tangāta māi tāua taki wā hei ārahī i te Iwi. Hei taurā, ko Rua Kenānā tērā i tāua wa, ko wai rā i tēnei whakatipurāngā ka tū māi i te Tairāwhiti.

(Whakahua o te tāngata o te Tairāwhiti)

Ko te hekerāngi tuaiwa, tēnei e whakātu māi ana i te māna o tētahi o ngā rākau Māori ko te Kahikatea tōna Ingoa. Ko te rākau nei te Kahikatea, he māhi a whānau tōna whakapapa. He tautoko i ā rātau ki te patua te wairua, pēnā kei te māuwiwi tētahi o rātau. Ngā roto i tērā ahua o tēnei rākau kua mōhio ngā tāne o Te Urewera hapū, kei i ā koe tōnū tōu orā, e pai ake ai koe, ā wairua, ā hinengaro.

(Whakaahua o te Kahikatea)

Ko te hekerāngi tekau tēnei e whakamāumāharā māi ana i au tētahi o ngā tāne o Te Urewera kaua e whakapukupuku māi harā, whakaputamōhio i mua o te tangāta. Kia

noho Whakaiti, mātau ngā tāne o Te Urewera i mua ki te mārea o te tangāta. Waiho mā te tangāta e whakanui te reka o māhi, kaua māu tōnū koirā te tōhū o te rangatira ki ngā tohutohu a ō mātau pāparā, koroua, tīpuna ki ngā tāne o Te Urewera.

(Whakaahua o te hekerāngi whakaiti)

Koinei te hekerāngi tekau mā tahi e whakātu māi ana (Ko Koe, Ko au, Ko tāua) i whakamāhia e te Waimāna Kaaku i te Ahurei i te tau 2004. He mōko tapiri nei ngā tōhu mea whakamāhi e rātau i tāua Ahurei i te

Waimāna. Koinei rā ngā kōrero o ngā hekerāngi o roto o te tipunawhare nei, te-Puhi-o-Mātaatua

(Ko au, Ko koe, Ko tāua))

Kua tae tātau ki te Pou Tuarongo o te whare i tapaia nei ko (Ngā Potiki) Koinei te Iwi tuatahi te pūtakenga māi o te Iwi o Tūhoe. I ahu māi tēnei Iwi i Onini i roto o te Tuawhenua. I Onini ka heke iho māi i a Hinepukohurangi me te Māunga (Best, 1972,

wh.23) ka heke nei kia Tāne-te-kohurāngi ki te taha māui ko Haumāpuhia ki te taha mātāu ko rātau nei e tōhu ana i ngā uri o te ngāhere ki roto o Te Urewera. Koinei ngā taonga tukuiho a Tamāti ki tēnei o ana hapū a Te Urewera. Koirā te hokinga māharā ki taku tuakana kia Hāki i tino ngākaunui ki ēnei māhi te peita i ngā tipuna nei ki runga o ngā poupou.

Koia anō hoki i te kōrero māi i ngā whakapapa o roto o te tipuna whare nei ki au.

(Ko au te taunuke o te tangata nei a Tuhoe Potiki)

Koinei te tahūhū o te lringa kōrero o te tipunawhare te-Puhi-o-Mātaatua. E ai ki ngā kōrero o te tahūhū o te whare koinei te lringa o te mātūtanga o ngā taonga tukuiho kia tāua te hunga orā. Ki te tu koe kite kōrero o whai kōrero rānei me māumāharā koe ki te tiro iho ki te tāhuhu o te tipunawhare ka whakāro he aha tētahi kōrero hei whakapuaki ake iō kōrero whakatuwherā iō kaupapa. Māi konei kua ngahoro noho māi te hiahiatanga kite tuku kōrero kite minengā o te tāngata. Koirā hoki i kii ai, he tipunawhare he rite tōnū kia tāua ngā uri whakaheke o te whāre nei Te-Puhi-o-Mātātua

Hei timāta kōrero mākū mō takū Tipunawhare, te Puhi-o-Mātaatua ki te Tōtarā Marae ki Ruātoki. Me tuku whakāro māumāharā au ki taku tuakana kia Hākiaha Eddie Ata, ko iā nei tērā i katō hia e te ringakaha o aitua i te māranga o Whiri-ngā-nuku 2017.

Kāre e warewaretia āna whakatūpatō, tōhūtōhū ia mātau ngā tamā tāne o Te Urewera hapū, i te wa e pakēkē haere māi ana mātau i tōna taha. Tērā te hokinga māharā ki āna māhi i roto i tōna tipunawhare, te-Puhi-o-Mātaatua. I te tau rua mātō mā tōrū, ka tonono a Tamāti Kruger kite hapū o Te Urewera, kia whakāro ki te whakatikatika, whakapai i te Tipuna whare, te Puhi-o-Mātaatua i taua tau. Ko taku tuakana tōnū ko Hāki tētahi onā tāne o Te Urewera i tū pakari kite tautoko i ngā māhi o tōna hapū i tāua wā ki tē āwhina i ngā māhi i runga tōnū i te taonga i tukunga e te kaumatua o te hapū e Te Rāngipuke kia iā.

Ko ngā karakia ērā, tae noa ki ngā kōrero o tōna hapū a Te Urewera. Koia tōnū anō te mea pakēkē o ngā mea tāne o te whānau, ki tō māua pāpa kia Tāhae Ata, te tamā a Te Uatuku rāua ko te Wairemāna, Kōhekemōko, o Ngati Kourā ki te Papakāinga.

Koia anō hoki o mātau i pakēkē māi i te taha io māua tungāne, ki roto o Te Arāwa i ngā tau tahi mātō lwa rāu ono tekaumā rimā ki te tahi mātō lwa rāu tekau mā lwa.

Koirā ka kapakapa tōnū te ngākau mōu kua okioki māi nei koe ki tuawhakarērē, e te tuakana, takotō māi i te mōengaroa o tāua tipuna kua tae atu nei koe ki ā rātau, mōe māi tirāha māi

Hoki māi anō ki te kaupapa i whakāro tia e te hinengarō ki te wanangā me ngā tāne o Te Urewera. Koia anō hoki tētahi o ngā tāne o Te Urewera, i tukunā ētahi o ngā kōrero o te hapū, i noho tuwherā ai ōna whakāro ki ngā māhi katoa ki runga i tōna marae. Ko mātau ko ngā tāne o Te Urewera hapū kua waimārie ki ngā tohutohu a te tuakana i runga tōnū ia mātau whakawhitiwhiti whakāro, ki ngā mea tāne o te hapū hei whakatūpatō ia mātau, kaua e whakaputamōhio, me noho pāpaku whakāro,” whakaiti.”

Me Kuhu tōnu atu au ki roto o ngā kōrero mō te tipunawhare nei, te Puhi-o-Mātaatua, me tōna nei whakapapa. He māha ngā kōrero o te Puhi-o-Mātaatua. I heke māi ngā whakapapa o te whare nei i te waka o Mātaatua. Kei rāro o te māhau o te whare ko Irākewa me tana tamā a Tāneātua ko te māhunga o tana kuri ko Te Okiwa kei rāro i tekoteko kei runga o te whare. Kia taka te māihi ki tō taha mātau ko nga tuhinga o te waka nei Te-Puhi-o-Mātaatua Kia taka māi ki ngā poupou o te taha mātau ko Tōroa me Puhi, ko Tahi-o-te-rāngi rāua ko Ruaihona. Kia tu tō tika ko te Poupou o Whitiaua māi roto o te Whai-o-te-mōtu ki te Tuawhenua. Kei waenganui o te whare ko te Kauae mōko tōhu o Te Urewera hapū.

Whakarāpopotō

Koira āno te kōrero, ko aua pikitia rā hei whakawhānui i te titiro o te tangata, e pānui nei i tēnei tuhingaroa. Ka tere te māu o ēnei kōrero e te kai pānui e kore hoki e uru māi te whakakūene. Tae noa anō hoki, ki ngā māhi tōi whakairo a o rātau tipuna koroua e uru māi ai ki o rātau whānau i whakapau werawera ki te whakapai haere i ngā waihotanga māi o rātau koroua, papa, tunane, teina i roto i ngā tau kua pahemo atu i ēra wa. Koira te tino taonga nui katoa kia Te Urewera hapū, ko te mānaaaki ia rātau mānuhiri, kia rongo mārika koe i te reka o te taonga nei te mātemāteāone. Hei timāta ake i ngā kōrero māi Te Puhi-o Mātaatua te tipuna whare i tau māi nei ki roto o Ruātoki māi te Tuawhenua. Tēnei te mihinui kia koutou ngā poupou i roto o te tipuna whare te waimārie kio koutōu whakapapa māi runga ki rāro o te whare. Tera te hokinga māharā ki ēnei koroua i whakapau werawera kia Tui Mika, rāua ko Sonny, (Scrooge) ki te whakahou i ngā pou rāimā o rāro i te tipuna whare o te Tōtarā. Tae noa hoki ki ngā rāngatahi o ērā reanga i tae ake ki te tautoko i aua māhi i te kirihimete o te tau tahi mātō iwa rāu whitu tekau mā rimā o Hakihea. Tae noa hoki ki ngā hoa i haeremāi i tawhiti ki te tautoko i te kaupapa. Koinei te mihi ake o te hapū o Te Urewera kia koutōu ngā

ringarāupa awhina. Kāre tōnū e warewaretia koutōu tae noa hoki ki te hunga o koutōu kua wheturāngi tia nei rātau. Kua tae māi tātau ki te tau rua māno e uru māi ai ngā whakanekeneke o te ao hou ki te tipuna whare o te Puhi-o-Mātātua. I te tau rua mānō mā toru, ka tono a Tamāti kruger kia whakapai hia ngā whakairo o waho o te tipuna whare me ngā māhi tōi o roto. Koinei ngā hua o aua māhi o te hokinga māharā he aha ēnei whakarereiho kia tātau te hapū o Te Urewera. Me mihinui āno ki ngā whānau o te hapū i tu tautoko ia Tāmāti i aua tau. Tēnei te mihi kia koutōu māhi e kore hoki e wareware hia o koutōu werāwerā i te whakapai haere i tō tātau tipuna whare te Puhi-o- Mātaatua. Tae noa māi ki ngā tau o muri māi kei te whakapai haere tonu hia tō tātau tipuna whare e ngā reanga o muri māi tino miharo kia tātau te hapū o Te Urewera.

He urunga tu, he urunga tapu, he māuri tū, he māuri tapu,

He māuri te whiwhia, he māuri te rāwea, he māuri nowhea, he māuri no runga, no rāngi,

No nuku tū, tēnei te māuri ka whaka piki, tēnei te māuri ka whakakake

Te māuri o ngā atua, te māuri o nga ariki te māuri o ngā tipuna,

Kua puta ēnei kōrero, ēnei taonga tukuiho,

kite whai ao, kite ao mārama,

Tau māi ngā tōki, haumie.... hui e..... Taiki e.....

Turuki, turuki, paneke,

turuki, turuki paneke

Harmāi te tōki

haumie... Hui e... Taiki e....

ŪPOKO TUAWHĀ

NGĀ PUTANGA ME NGĀ WHAKAWHITIWHITI

4.0 He Kupu Whakataki

Whakauru te hau ki Uta, Whakauru te hau ki Tai, Ko au te Tōnga, Ko tāua te Hauāuru. Kia rapu ake koe i tou mana tāne, me tōku tinorangatiratanga kia whitikina mātau e Tamānuiterā kia puta ki waho ko tōku nei ukaipo a Te Urewera hapū haere rahi, haere pō. A nei ētahi kōrero e whakātu mai ana i te Tūhoe tanga o tēra kia whakatuwhera hia e te kōrero kua kite katoa nei tātau te lwi kei runga o te haki mana motuhake taua tohu rā ki ngā iwi pēna kei te mōhio te minengā.

4.1 He arotake i ngā āria matua

Kei roto I ēnei putunga korero ko ngā uiuitanga I waenganui I ngā kaiuru o Te Urewera hapū, he aha ngā hua I te puta I roto I ngā whakawhitinga korero.

4.2 Ngā Pātai:

Ingoa: Te Rongonui Tahī; e whitu tekau mā torū tōna pakeke, i whāngaihia mai ia e ōna kuia koroua ki tēra ōna marae, ki Ohaua-o-te-rangi i roto o Te Urewera. Koia anō hoki te rangatira o tēra o ngā hapū o Te Urewera ki Mataatua marae. Koia tētahi ōna kaumātua pū kōrero o Ruatāhuna.

1-He aha ngā hua o te rāngahau kia koe

Kare te tangata e kimikimi noho i ana whakautu i ngā pātai.

Ka mōhio te tangata i ngā kōrero tika o tōna hapū.

Kāre te whakapapa e rūkahu koira te mahi o te rangahau, ki te pātai tuatahi, tuarua i te kōrero tika

2-He aha kia koe te māna o ngā tāne o Te Urewera

Ka tika o muri ka tika o mua koira te waiho mai o aku koroua ki au, ko koe rā tērā ko te ahikāroa ou mātua tipuna.

3-He aha ou wawata mō te māna o ngā tāne o Te Urewera.

Ko koe rā te pū kōrero o tou hapū, koirā koe i tohua ai e tō whakapapa hei kaitiaki i ngā kōrero.

Ingoa: Heemi Te Papa; Ē whitu tekau tōna pakēkē, i whāngaihia māi ia ki Wai-o-tahi e ōna pakēkē. He hungaona anō a Heemi nō te whānau. Ko Heemi anō tētahi o au tāne o Te Urewera kāre nei i te tino mārama i te pūtake o te kupu nei te rangahau. Tino ataahua ki te mātakitaki ia tātau rangatahi e mahi ana i te mahi i runga o te marae. He pai tonū anō hoki ngā mea pākeke ki te tohutohu i ētahi o ngā rāngatahi. Kia piki te orā kia tātau mokopuna e kaha nei i te kuhu ia rātau i roto i ngā mahi o te marae. Koinei okū wawata mō rātau i te ataahua o a rātau mahi, miharo.

Ingoa: Piripi Morehū; Ē ono tekau mā torū tōna pakēkē i whāngaihia māi ia e ōna pakēkē ki Ruātoki. I tokū mōhio mō tēnei kupu te rangahau, mai roto i ngā kooti whenua. Kaua noho e hari i o pepa ka kore koe i rāngahau i o herenga whakapapa ki ngā whenua. He orite anō ngā whakaaro o tēnei koroua kia Heemi e panga ki te hunga rangatahi e mahi ana i te mahi. He tiro i tahi maramataka hei ana whakamua mo te hunga rangatahi. Me pēhea te whāwhā hoki i ēnei ngārara te P’ me te tarutaru e whakawai nei iā tātau rangatahi o te Urewera hapū.

Ingoa; Whakamōe: E rima tekau mā rua tōna pakeke, i whāngaihia mai hoki ia e ōna whānau, ki roto Otāko, i te Waipounamū. He tangata kimi i tētahi huarahi mama e hāngai ai ki taua kaupapa e whai rā ia. Me pēhea anō hoki te whakakao katoa mai i taua rangahau mō te whānau, o mo taua te tangata rānei. Kia kotahi katoa māi ngā whānau, kaua e whakatenetene ki te haere ake ki tō mārae.

Kaua e tatari kia Te Urutaumātua me hāere toro tika whakamua. He uaua kite titiro whakamua i te wa nei ngā runga i ētahi whakaporearea iā tātau. Kei rāro tonu tātau i ngā whakahāere a te pākeha i te rā nei.

Ingoa; Te Kahunuku Apiata: Ē wha tekau mā rua tōna pakeke, mea whāngaihia mai ia e ōna pakēkē i Tāpuiwahine i Waikirikiri. He tangata kimi kōrero, whakapapa, taonga tukuiho, tae noa ki roto o ngā wharepukapuka. He tangata humārie hoki me te hono hoki ki ngā tūmomo tangata katoa ka tūtaki ia. Māhia tika ngā māhi. Kia tū tāngata tonu koe i roto ia koe i ngā wā katoa. Kia mōhio koe ko wai koe, ko wai hoki rātau. Kia noho mātar tōnū koe i ngā wā katoa.

Ingoa: Vince Ata; Ē toru tekau mā iwa tōna pakeke. Ngā ōna kuia koroua ia i whakapakēkē māi ki te whārua o Ruātoki. He kohikohi kōrero kāre anō kia rongohia e tou whānau, hapū, a iwi. He kimi tangata mārama ki tanga māhi ki te rangahau whakapapa,

hītōri me ērā atu kohinga kōrero tautoko. Kei te mārea ke te kōrero whakaoti whakawātea ia koe. He tangata whakamana i te tangata. Kā kore e eke ia koe ngā hiahia o te whānau, hapū, iwi, kua riro koe ma rātau e whakawatea mai i tō tūranga. He honore he kororia he maungārongo kite whenua he whakaaro pai ki ngā tangata katoa. Me hoki anō ki te hauhake i te whenua hei rumāki māra kai. Tū Tāngata mai. Mate tāne anō te tāne e kōrero. Toi tū-te Iwi, Toi-tū-te hapū, Toi-tū-te Iwi. Whakamāhia te Kāhui-o te-Rāngi, hei hiki i te māna o ngā tāne o Te Urewera.

Inoga; Billy Mihinui; E toru tekau mā toru tōna pākeke, i whangāihia mai ia e ōna pakēkē i Taneātua. He hunaonga a Billy no Te Urewera hapū. He ruku hāere ki te kimi i ētahi kōrero hei tautoko i te kaupapa e rāngahau ana koe. I roto i o rāngahau, me pēhea rāwa te hōhonu o te tapoko atu ki roto. He kai māhi noho mātau, ēngari i ētahi wa kua noho whakakēkē noho mātau ngā mea tāne. He tino kaha hoki te reo wahine ki te aki haere ia mātau ngā mea tāne. He tino maha ngā pūkenga kei ia tātau rāngatahi. Kia Kotahi mai ngā whānau o te hapū. Mahia te māhi hei tauira mō ngā reanga kei te matakitaki i ngā akorānga o te tū marae. Tauirā hia māi ngā māhi o runga o te marae ki mua me muri. He kakamā ngā mea wāhine ki te tauirā i ngā māhi o te whare o Tahu.

Ingoa; Hape Wātene: Ē ono tekau mā wha tōna pakeke. I whāngaihia māi a te Hape e ōna pakēkē ki roto o Ngai-te-Rāngi ki Taurānga moana. Koirā ētahi tāngata tohunga kite kimi i ngā kōrero hitōri, whakapapa i ngā whāre pupuri i au rāuemi, me ngā tāngata kei iā rātau ērā mātauranga e pupuri ana. Kāre okū manawanui ki te rangatira o te hapū. Ko te hapū tonū kei te takahi i ōna tikanga ki runga i tō tātau marae, koirā aku tirohanga i roto i ngā tau mutunga kore. Me wānanga tātau ngā tāne o Te Urewera. Ka tika o mua, ka tika o muri hei painga anō mō ngā mokopuna kei te hāere tonū māi ki tēnei ao. Ko ngā tarutaru me te P’ ēra anō kei te whakararuraru hāere ia tātau rāngatahi?

Ingoa; Nikorā Taipeti: Ē rua tekau mā waru tōna pakeke i whāngaihia māi ia ki Ruatoki e ōna pakēkē. He hunaonga anō a Nikorā nō te whānau. Kāre nei he paku timō o Nikorā he aha rāwa tōna mōhio mōte kupu nei te rāngahau, taketake kore ia i rongo i mārama ki tēnei kupu whakamāhi. Kāre he tāngata hei tauirā i ngā māhi o te marae i ētahi wa. Ko wai rānei te whānau nona te māte tētahi tino rāru mō mātau ngā hungaongā. Kia tūturu taku tū tangata, He tiro i tētahi māhere mokū, He whakatū kainga mō te whānau ki runga i ōna whenua.

Ko te uiui tangata tētahi tikanga hai whakautu i te pātai tuatahi. E ai ki tā Mātthews (2018)

Koinei ngā tikanga ā-ringa e māhia ana e koe ki te kimi i ngā kōrero rangahau. he māha ngā huarāhi ki te kimi kōrero. ko te uiui, ko te taturānga, ko te wānanga, ko te uiui ā-rōpū ētahi. Ko te māhi o te kairāngahau kia whiriwhirihia te huarāhi e pai rāwa ana mō tau ake kaupapa me ngā kaiuru noki. Whiriwhirihia te huarāhi e pai ana mō tōu ake kaupapa. He rerekē ki tēnā, ki tēnā kaupapa, nā, āta whakaarohia mō te kōrero e hiahia ana me te huarāhi tika kia kimihia ngā kōrero tika. (McFarland, A. & Mātthews, N. (eds) 2018 wh.70).

4.3 Whakarāpopotōtanga

Me mihi rā ki ēnei o ngā tāne o Te Urewera hapū i whakawātea māi ia rātau kia uiui tia mō ēnei pātai i mānawanui nei rātau ki te whakautu māi.

1-He aha ngā hua o te rāngahau kia koe

2-He aha kia koe te māna o ngā tāne o Te Urewera

3-He aha ou wawata mō ngā tāne o Te Urewerā

He rerekē ēnei rēanga koroua, ki te kāhui kaumātua i uiui tia kei roto anō i tēnei tuhingāroa, mō te māna o ngā tāne o Te Urewera. Ko tōna rere ke o ngā pātai kia mātau hunaongā o te hapū o Te Urewera mea tono kē atu he karerē ki ētahi o te whānau ka pai noho rātau kia uiui tia mō ngā pātai e tōru nei. Mea whakaaro mārika rawa e rātau i mua o te whakamātautau i te pātai, kia kore e uaua te kimi kōrero hei whakahoki māi i taua whakautu māi.

Te kaumātua i uiui tuatahitia kia te Rongonui Tahi, he maha a māua tutakinā ki tona kāinga i Ruatāhuna, me toku kainga i Tanēatua ki te kōrero mō ana moemoea mō tērā o māua hapū a Te Urewera ki te Tuawhenua. Koirā a māua whakawhitiwhiti whakaaro māi ērā o ngā tūtaki hanga i honohia māi ki ēnei pātai e tōru. Ngā roto anō i a māua tūtakitaki ka tiro ake i ētahi onā whakatika kōrero pēnei i te whakapapa tae noa ki ngā ingoa tawhitō o roto o Te Urewera. E kī ake rā au koia tonu tētahi onā kaumātua pūkōrero o Ruatāhuna kei te mōhio ki ngā whakapapa o tērā taha Te Urewera hapū.

Ko te kaumātua tuarua ko Heemi Te Papa, he tino roa tōna hono ki te hapū o Te Urewera i tō rāua tūtaki nā ko taku tuahine kia Māteroa, i ngā tau ono tekau. I kite ia i ngā kuia koroua kaumātua o Te Urewera, koirā i whakaaro ai kia uiuitia ētahi o rātau ngā hungaona o te hapū. Ko tētahi tino kōrero o te taokete nei koia te tētahi i manaaki i tō mātau whaea mate noa ia.

Ko te kaumātua o muri māi ko Piripi, i ohore ki ngā pātai ēngari tino miharo ia i whakarongohia ōna nei whakāro e pā ana ki a mātau rāngatahi o tōna hapū a Te Urewera. Koirā tonū ngā kōrero a Piripi ki a rātau tamariki mokopuna kite whai i te mātauranga kia kore ai rātau e rite ki tōna whakapakekehia māi i roto o Ruātoki. Kāre noho te whakaaro o mātau ngā tāne o Te Urewera i māmā ki te whakapuaki, engari me whakarongo kē atu i te ngāwari o te makere mai o te kupu hōhonu i te hokinga whakaaro o te hinengaro, tēra te mihi nui ki a koe te tuakana Piripi ki ōna kōrero tuku.

Kāre he rerekē o ngā kōrero a Te Hape ki ētahi atu whakautu mai o mātau kaumātua. He māha ngā whakaaro hokinga māharā o tēnei o mātau kaumātua i runga tonū i ōna kūrakuraku, whakaporearea, whakāro tae noa mai ki te ra nei. Kei reira tonu ngā āwanawanga o te hinengaro, ēngari ko te mea nui kua puta ōna whakaaro ki waho o te tinana kia pūrea e ngā hau o Tawhirimātea. Konei pea hei timata i ētahi kōrero tuku mai te whakaaro o te tangata.

Taka mai ki tēnei o ngā tāne o Te Urewera, ki a Tāmāti Whakamoe Noema, te mokopuna a Koata rāua ko Noti. Koia tonu tētahi o ngā tāne kakamā o te hapū i ngā tau o muri i kaha kite hāpai haere i ētahi kaupapa. He māha hoki ana pātaimai ki au mō tēnei tuhingaroa, mō wai tō kaupapa, he aha ngā hua ka puta kite hapū. Katahi anō au ka whakamārama kia Tāmāti he aha te tirona tawhiti o tēnei kaupapa e hoki māi ai ngā taonga o tō tāua tipuna whare te Puhi-ō-Mātaatua.

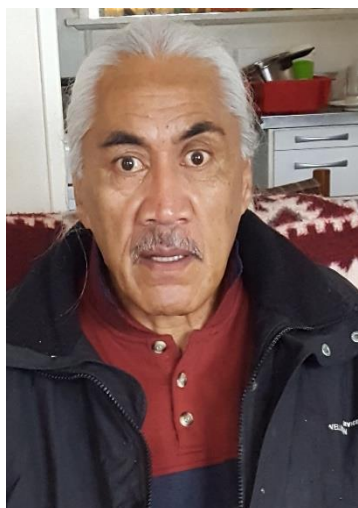
Tino miharo au ki ana pātai rangatira e mōhio ai ia māi te waha o tētahi o ngā tāne o tōna hapū a Te Urewera. Taka māi ki ngā reanga o rāro iho ia Tāmāti, koirā anō a rātau pātai mō wai te painga he aha ngā hua ka taka kia mātau tamāriki. Koinei rā ēnei kohinga kōrero hei paku māramarā tūtakitaki i te ahi kōmāu o Te Urewera hapū.

Ka tōhi au kite tōhi a nuku Ka
tōhi au kite tōhi a rāngi i puta
io ko
Ngā pū, ngā weu, ngā mōre, ngā pukenga, ngā wananga, ngā taurā
Tēnei te kimi noa

Tēnei te rapu noa
I te taketake i te ahuru
No nā Rangitūhāhā
Whakaea kia rite
Uhi wero haere māi te māuri
Haumi e....
Hui e....
Taiki e....

ŪPOKO TUARIMĀ

5.0 Ngā Hua o te Rāngahau

Ko te tāne tuatahi o Te Urewera hapū mea uiui e au mō ngā pātai e toru nei *ko Mōko Ata*. I pakēkē mai ia i te taha o tōna marae, a Te Tōtarā. E ono tekau-mā-wha tōna pākeke.

Tino ohorere tēnei uiui mona, i runga tōnu i te pātai i tōna mohio, he aha te māna o te tāne ki a ia. Ko te tino raru mona, ki te wetewete i te kupu nei mana, i roto anō i ōna whakaaro taua pātai ki tōna hinengaro, kia whakamārama ia mō te whakamahi i te kupu nei mana. Ki tōna mohio ki te kupu nei te mana o te tāne, ka hoki tonu ōna whakaaro

ki te mana o te wahine, ko ia nei te reo tuatahi ki te rongohia e pohiri ana i te manuhiri ki runga o te marae. Tae noa mai ki te pātai tuarua, kei i a wai te māna rangatira o te hapū, tere tonū te hoki mai o te pātai ia Mōko, kei te tangata whai kōrero te māna o te hapū. Nā runga tōnu i tōna whakautu māi i te kupu māna nei, ka uru tētahi whakaaro ki roto i a ia, pēna ko te wahine kei te karanga, ko ta te tāne, he whaikōrero. Koinei ngā whakautu kōrero a Mōko, mō te kupu nei, te māna. Hei hiki ake i tōna mana kia piki te orā me tōna hauorā i ngā wa katoa.

Ko te uiui tuarua *ko Tāti Hakēkē*, e waru-tekau-mā-whā tōna pakēkē. Koia tonū tētahi ōna kaumātua pakēkē o Te Urewera hapū kei te orā. Koinei tētahi onā kaumātua tūturu o te hapū o Te Urewera, kāre nei i pīrangi ki te tū hei rangatira mo tōna hapū. Ēngari hoki mai ki ngā pātai mo te kupu nei te mana kia Tāti. Ki ōna nei whakaaro kua pākeke rawa ia, me waiho ma ngā reanga kei muri i a ia hei kawē i ngā kaupapa o te hapū. Ko tētahi atu whakaaro a te koroua nei a Taati, kua uru haere mai te wareware ki a ia. Ki tōku nei titiro ki te koroua nei kei

te pai o waho, engari ko roto kei te rongō i te kaumātuatanga.

Kāre noho tēnei o mātau papa, koroua, kaumātua o Te Urewera hapū i te tangata komekome ēngari he koroua ringarāupa i roto i tōna hapū. Koirā te ahua o tēnei o ngā kaumātua pakeke o Te Urewera hapū, kāre noho ōna maharahara he aha ngā whakararu o te marae, ka tautoko ia, he aha te kaupapa o te hapū.

Ko Ihaia Biddle te kaumātua tuatōru uiui tia e au. Ko ia nei hoki te rangatira o te hapū o Te Urewera i te rā nei, e whitu tekau mā rua tōna pakēkē. Marama tonū tōna whakakitenga mō te kupu nei te mana ki tōna mohio. Nā runga tonū i tōna whakapono ko wai ia i roto i tōna Te Ureweratanga, mana motu hake, i tōhua nei ia hei rangatira mo tōna hapū, a Te Urewera. Ki ōna whakaaro, kei te hapū kē te mana tohū ko wai hei rangatira mo tou marae. He tāne a Ihaia i tū pakari ki muri o tōna wharekai hei whangai i te mārea o te tāngata whakaeke ki runga i tōna marae a Te Tōtara mo ngā tau whā tekau i Ruātoki.

Tino kaha tēnei rangatira o Te Urewera ki te tautoko i ngā kaupapa o tōna iwi a Tūhoe. Ko tōna hiahia mai tōna whānau, hapū kia tautoko, whakapakarihia ōna wheuaua, hei whakakaha i roto i ōna hapū, i roto o te lwi. Kāre i rerekē onā whakaaro i o Tāti, ki tēnei o ngā kaumātua o Te Urewera hapū. Koirā tētahi tino taonga i o mātau kaumātua o Te Urewera hapū, he ringaringa rāupa katoa rātau. E ai ki a rātau kōrero o Te Urewera hapū, mahia te mahi kia tutuki pai ka titiro ai ki tētahi atu kaupapa.

Ko te kaumātua tuawha i uiuitia o Te Urewera hapū, ko Kahi Watene, e whitu-tekau- mā-whā tōna pakēkē.

Kotahi tonū te whakaaro o tēnei kaumātua o Te Urewera, kei te whakapapa tonū te kai tōhu pēnā i heke mai koe i te rarangi o ngā tuakana o te hapū. Kāre i tītahataha o ngā whakaaro o tēnei o ngā kaumātua, ka māu tonū ia ki tērā whakaaro. Ma to whakapapa hei tōhu ko wai te rangatira mō te hapū. Koirā ka miharo ake ki ngā whakaaro a ēnei o ngā kaumātua o Te Urewera hapū. Kia tūhia rā ano e hau ngā whakapapa o

ngā whānau o Te Urewera hapū ki roto o te tuingaroa ka tiro ake au, e kare, ko Kahi ke te mea pakēkē o rāua ko Ihaia. Koia ke te rangatira o Te Urewera hapū. I tōna mohio ki a Ihaia, koia anō te mea o rātau i pakēkē mai i Ruātoki, kāre a Kahi e takahi i ōna tunane. Koirā anō te whakāro o tēnei ōna kaumātua o Te Urewera kia piki te ora ki tōna tinana i ngā wa katoa.

Tēnei onā kaumātua o Te Urewera hapū a *Tipi Whakamoe Noema* i uiui tia, e ono tekau- mā-whitu-tōna pakēkē. Pērā āno ngā whakaaro o tēnei kaumātua kei te tangata ringaraupa ke te rangatira o te hapū. Koirā tana mātakitaki i te kahui koroua i runga i te pae o Te Urewera. I ētahi wā kua haere te rangatira o te hapū ki te titiro kei te pehea te hunga taka i ngā kai. Koirā ia i kōrero pēnei ai i te mea kei runga ia i te pae tapu o Te Urewera. He tāne tautoko hoki a Tipi i ēra o ana marae i whakapapa ia ki roto o Ruātoki. Konei te waimārie o te hapū ki tēnei o ngā tāne

kakamā o Te Urewera hapū. He tino matatau tēnei o ngā kaumātua o Te Urewera ki ngā whakanukunuku o tōna hapū. E ki ake ra au mo ētahi taonga tukuiho e o mātau pakēkē o Te Urewera, kia mahia te mahi tuatahi ka nanao atu i tētahi atu kaupapa. Koinei taku titiro whakarongo ki ngā kōrero whakautu a tēnei onā kaumātua o Te Urewera. He tāne matenui a Tipi ki tōna whānau e noho māi rā ki waho o te whārua, kia noho wātea ia ki te tiroiro i tōna whānau i ngā wa ki a wātea ia koirā tētahi wāhanga mona ki te hiki i tōna mana rangatira i roto o te whānau.

Ko Paorā Morunga (Hākeke) tēnei o ngā tāne o Te Urewera hapū. He ngākau nui hoki ki ngā māhi karakia, whakapapa, whakangahau me te whaikōrero. He maha ngā whakāro, o tēnei o ngā tāne pukumahi o Te Urewera hapū. E rimā tekau mā waru tōna pakēkē. Koi nei anō tētahi o ngā tāne ringaraupa manawaroa ki ngā mahi o tōna hapū o Te Urewera. Ko te wahi kei te tino manukanuka ōna whakaaro ko tanga mahi kei roto i a i te hōhipera o Whakatāne. Nā roto i ēnei whakapōrearea kua mohio kē

mai tōna hinengāro kia tere tōna whakawātea atu i aua wairua poke ra. Konei tētahi wāhanga hei whakatūpato mona, ki te whakawatea i ngā wā katoa ka rongoa ia i tēnei momo pehitanga wairua. Koinei te ingoi mai a tēnei ōna tāne o Te Urewera hei tautoko i tōna mana tāne kia hiki ai ki tētahi atu taumata. He Iraimutu a Paorā Morunga me lpo ngā Tāti Hākeke, koinei ētahi onā tuakana o Te Urewera hapū.

I roto i tēnei uiui me ngā tāne o Te Urewera hapū, kua mōhio tātau kāre ke i orite katoa o rātau whakaaro, kei i a wai te mana o ngā tāne o Te Urewera hapū. Ko ētahi o rātau e ki ana, kei te tangata whaikōrero, ringaraupa, o kei to hapū ke te mana tōhu o te rangatira o Te Urewera hapū. Mau tonū hei titiro i tēnei rāngahau, ka mārāma a roto, ka mārāma a waho. Koinei kē te raruraru kāre te ringa mātau i te kōrero ki te ringa māui, e ahu pēhea ana te waka mana tāne nei ki hea.

Mā roto anō i tēnei rāngahau ka kitea he huarahi e mārāma pai ai ngā tāne o Te Urewera hapū. Tēra tētahi whakaaro, me timata tēnei kaupapa mai ngā pakēkē ka heke ake ki ngā rēanga kei raro iho tae noa mai ki ngā mokopuna. Koira kua puta he māramatanga ki te hapū, ko tēhea te huarahi hei tōhu ko wai te tangata totika hei rangatira mō Te Urewera hapū. Koinei te reanga kei raro iho ia mātau kei te hāpai i ngā mahi whakatipu whānau, māhi ahuwhehua, me te tautoko i tōna hoa rangatira me a rāua tamariki. Koira tētahi tino momo kei tēnei reanga he mānaaki i te tangāta me ōna ahuatanga hononga ki ngā māhi o runga i tōna marae, a Te Urewera hapū. Tēnei te Waimarie o Te Urewera hapū ki ēnei a mātau tamariki, e kaha nei ki te hāpai hāere i ngā taonga whakarērē a o mātau tipuna.

5.1 Ētahi Whakaaro i puta

Nā roto o rātau whakaaro māi ki tēnei kaupapa, kua tuwhera ētahi whakaari ko mātau kaumātua mō ngā taonga tawhitō i tukunga ki tētahi atu hapū ki roto Tūhoe, hei hohou i te rongomāu. Kua ki māi te rangatira o te hapū, he pai tōnu kia hui te hapū o Te Urewera tuatahi ki te kōrero i tēnei kaupapa mō ngā taonga o te hapū i tukuna ki o tātau uri kia Ngai te Riu. Koinei te kaupapa tuatahi hei kōrerorero mō te hapū.

1. Kei te tangata whaikōrero rānei
2. Kei te tangata Ringarāupa ke pea
3. Kei ngā tuākana o te hapū anō rānei.
4. Kei ngā whānau ke rānei, ko wai hei rangatira mō te hapū

Anei aua pātai hei wānanga mō ngā tāne o Te Urewera hapū ki Ruātoki, Ruatāhuna me Waikaremoana. Hei tāpiri atu ki te tangāta ka tōhua hei wahakōrero mō te hapū, a nei tētahi whakatauaki māi ia Kruger (2002).

Ka warea te ware,
Ka area te rangatira,
Hongihongi te wheiwheia,
Hongihongi te mānehurāngi
Kai au te rangatiratanga.

Ko te whakamārama mō tēnei whakatauakī e pēnei ana. Ko te warea te ware, he kūare, he tāngata ngoikore. Ko te wheiwheia e pātai ana ki a koe, ko wai rā tō hoariri, ko koe rānei o ko wai mā ke rānei. Ko te hongihongi te whewheia, me mātua mōhio koe ki tōna haunga. Ko te mānehurāngi nei, koirā tētahi haunga tūturu o roto i tō tāua ngahere, a Te Urewera e mōhio nei ētahi o Tūhoe. Ko te rangatiratanga, kei ia koe tōnū tōu mānamōtuhake hei tiaki i te whānau, hapū, lwi rānei. Ko te tohutohu mō ngā tāne o Te Urewera hapū māi roto i tēnei whakatauaki, me mātua mōhio koe ki tōu ake Te Ureweratanga, arā kua ki a ka tāreka e koe te ārahi i tōu whānau, hapū, lwi i roto i ngā momo huarāhi katoa o tēnei ao. (Ruātoki Claims Report, 2005, wh. 139)

He momo mauri anō kei te tangāta ringa rūpā. Koia te tangata tuatahi ki te ara ia ata, i mua o te tākiri tana o tamanui te rā. Nōna anō tētahi reo karānga ki te whakapārekareka, i te manuhiri, i te akona, i

te whānau, i te hapū, i te lwi, e pakē tōnu ai tōna re whakahihiko i te kupu tātaki. Ko te whakakōrero i ngā kupu whakapārekareka i te reo e rānongahia ai te rerenga o te reo i ngā wā katoa. Arā te whakatauakī “Ko te mānu e kai ana i te miro nōna te ngāhere, he rangatira he kupu kōrero”. He taka kai tēnā, he tunu kai tēnā, he rumāki kai tēnā, he tiki kai, he ako i ngā momo āhuatanga ka pā ki te kai. (Temara, M. 2016, wh 68).

5.2 He hokinga mahara mō ngā karakia Ringatū

NGĀ KARAKIA O TE MŌATA.

HĪMENE Ā RĀWIRI

Aue e te Ariki, i rokohana māi e koe tōku tinana...

E parangia ana e te moe...

Ā i mea māi koe...

Ki tōku wairua...

Ē arā hāmāmā waiatatia...

Te ingoa o Ihowa...

I runga i te koa...

Me te hari anō...

Hīmene atu ki te Atua...

Nāna nei te arohanui ki te Ao...

Whakamōemititia te Atua...

Mōna i tuku māi...

I tōna wairua tapu...

Hei whakamārama...

I ngā wāhi o roto...

Mārānga whakapaingia te ingoa...

O tō tātōu Mātua i te rāngi...

Āke āke.

He parakuihi, he tina, he hapa ngā karakia ringatū ki taku whaea i tōna marae Te Tōtara. Kāre noho aku tuakana i whaiwhai i ēnei karakia, tae noa ki tō mātau pāpā. He Rātana ke tōna hāhi, i whai ke ia i te hāhi o tōna pāpā, a te Uatuku te Ata. Kāre noho taku koroua a te Haumate i whakamārama māi ki au mō ngā karakia mōata a te hāhi ringatū, ēngari ngā runga tōnū i te ngākau hihiko ki te whakarongo, titiro i ngā tohutohu mō mātau ngā mea tāne o Te Urewera hapū e pakēkē haere māi i te taha o mātau koroua, kuia o te hapū.

Ki tōku hokinga māharā ki aua karakia mōata a taku koroua, ko te paopao i te pakitarā o tana rūmā mōe hei whakaoho katoa io mātau wairua hinengaro, tinana. Ana kua tuwherā tōna huarāhi ki te takutaku mō te rā me ōna whakamōemiti, whakawātea, whakatūpatō i te whānau i roto katoa i ngā māhi mō te rā. Nā roto i ēnei māhi a tō mātau koroua a te Haumāte, ka noho tuwherā te ngākau i te wa e pakēkē haere māi ana mātau i roto o te hāhi Ringatū. Koinei tōkū mātakitaki, whakarongo i ngā karakia mōata a tō mātau koroua a te Haumāte. Koia anō hoki te koroua i whakapakari haere mai i a Pāorā Kruger kia tū pakari ia ki te ārahī i tōna hapū a Te Urewera hapū i tōna wa.

Koinei katoa ngā tonono a tō mātau koroua ki tana atua i roto i ana karakia mōata mō te whānau, me ōna hapū karāngarānga i roto o te whārua o Ruātoki. Whai muri katoa māi i ngā karakia mōata o ia ata, kua tu māi ko ngā hāpati o ia hatarei ki te marae o Te Urewera. Ko taku tino tungane ko Henare Heremia te tāne o Te Urewera i ngākau hihiko ki ngā karakia o te hāhi Ringatu. I te tau tahi mātāno iwa rāu whitu te kau mā ono ka purua taku ingoa e te hapū ki ngā māhi wātene Māori o Mataatua me te māhi pirihihi māna mō te hāhi ringatū. Ka noho terā tūrānga pirihihi māna ki reirā noho mai ai mō ngā tau tōru te kau.

Ka haria e au taua tūrānga i te tau rua mano mā rua i tekau mā rua i Otenuku marae, hei tautoko i te taokete ia Kelly Kaata. Whai muri katoa māi i ēnei māhi mō te whārua o Ruātoki e tautoko ana mātau i ngā haumāru o ngā Ahurei o Tūhoe. Māi roto i ngā māhi a te lwi ka uru katoa māi aua karakia mōata me te hāpati, te kaumārua ki roto katoa i ngā māhi haumāru. Ko ēnei o ngā karakia te Tūa, he kaupapa āno tērā kite whakatūwherā i tētahi huarāhi mōu hei wānanga io whakāro kei hea te huarahi mōu e uru ai koe ki roto i tōu ao tāngata.

He tino pohehe te tangata kei te iririhia te mokopuna te tamaiti ranei ēngari kei te whakauru noho māi i a ia ki roto i tōna ao i te mea, koia anō ka mōhio e ahu pehea ana tōna waka e pakēkē haere māi ana ia, ko wai ka mohio. Koirā te tikanga o ngā karakia i purua nei ki roto o tēnei rāngahau mō ngā mokopuna tāne o Te Urewera. Hei titiro hei

pānui ko wai rā taua tāngata rā hei kawē i ngā waihotanga māi o mātau koroua kuia, o Te Urewera hapū. Ki tōku matakitaki ake i a mātau ngā tāne o Te Urewera hapū kei te kaha engari kua tae mai te wā mō ngā tāne pakeke o tō mātau reanga kia tū mai hei mangai kawē i ēnei o ngā taonga tuku iho ki te hapū.

NGĀ KARAKIA MŌ TE HĀPATI.

HĪMENE A TE KARĀITI

Ā i te whā o ngā mātaarātanga o te pō...

Ka haere atu a Ihu...

Kia rātou i haere māori i runga i te mōana...

Ā te kitenga o ngā akonga...

I a ia e haere ana i runga i te moana...

Ka ohorere, ka mea, he wairua ā ka aue i te wehi...

Hohoro tōnu te kōrero māi...

Ā Ihu ki a rātou, ka mea, kia manawanui...

Ko ahau tēnei, kaua e wehi...

Nā ka whakahoki atu a Pita ki a ia, ka mea e te Ariki...

I te mea ko koe tēna, kiia mai ahau...

Ka haere atu ki a koe i runga i te wai...

Nā ko tana meatanga mai...

Haere mai a ka mārere atu a Pita i te Kaipuke...

Ka haere i runga i te kia tae atu ki a Ihu...

Otirā ka kite ia i te hau e kaha ana...

Ka wehi, a ka timata te totohu...

Ka karanga ake, ka mea ahau e te Ariki whakaorangia...

Nā hohoro tonu te totoro mai...

O te ringa o Ihu, ka hopu i a ia, ka mea e te tāngata whakaponoitī...

He aha koe i ngakau rua ai...

Nā ka whakahokia mai e ia ki a ratou...

Ka mea ki te taka te kaihe...

Tekau rānei a tētahi o koutou ki te poka...

E kore ia nei e hutia ake e ia...

I reira pū anō i te ra hapati, a kihai...

E taea e ratou te utu ēnei kupu asna...

INOI WĀHI

Kia whakapaingia te Ariki, te Atua e whakawaha nei i a mātou ki ngā mea papai i tēnei rā, i tēnei rā. Ae rā e te Atua e whakaorā nei i a tātou. Nā Ihowa nei hoki ngā kumenga ake i a mātōu i te mātē, e te Atua whakaorāngia mātōu, kia tae māi ngā wai ki roto i o mātōu wairua, ā, he aha rā mātōu te tāngata i whakarere ai i a koe. Aue e te Ariki tōrona tōu ringa mātau, hei pou mō mātōu, tōu wairua tapu hei whakamārama i o mātōu ngākau, ko ngā toto a tau tamaiti kotahi, hei tahi, tahi atu i o mātou hara katoa, Korōria ki tou ingoa tapu, Āmine.

PĀNUI 17

Kenehi 12:3

A ka mānaaki ahau i te hunga e mānaaki ana i a koe, ka kanga hoki i te tāngata e kanga ana i ā koe, ā māu ka mānaakitia ai ngā hapū katoa o te whenua.

Kenehi 24 – 35: 40

A kua manaaki rāwatia tōku Ariki e Ihowa kua nui ia ā...

Ka mea mai ia kia au, mā Ihowa kei tōna aroaro nei oku haererenga, mana e tono tāna anahera hei hoa, mana hoki e whakatika i tou ara.

Ēkoruhe 16-28:29

Nā ka mea a Ihowa titiro no te mea, kua hoatu e Ihowa te hāpati ki a koutou, koia i hoatu ai e ia i te ra anō he taro mo ngā rangi e rua.

Ēkoruhe 16:29

E noho koutou e tēna tāngata, e tēna tāngata ki tōna wahi anō, kua tētahi e haere atu i tōna nohoanga i te ra whitu.

1 Hāmuerā 12:20

Anō rā, ko Hāmuerā ki te iwi, kauā e wehi, kua oti tēnei kino katoa, te mea e koutou kua e peka i te whai i a Ihowa, ēngari me whakapau o koutou ngākau ki te māhi ki a Ihowa

1 Hāmuerā 12:24

Ēngari kia wehi koutou kia Ihowa, whakapaua o koutou ngakau ki te mahi atu ki a ia, i runga i te pono whakaaro hoki ngā mea pai i mea ai e ia ki a koutou.

Whakatauki 11:20

Ta te hunga tika e minamina ai, he pai anake, tumanako iho te hunga kino ko te riri.

Hoani 10:38

Tēna ki te māhi ahau ahakoa e kore koutou e whakapono ki au, whakaponohia ngā mahi ki a matau ai koutou kia whakapono ai ko te Matua, kei roto i āu, me ahau hoki kei roto i a ia.

INOI

E te Atua honoa o matou o pononga i tēnei ra

Ki te wairua tapu ki te Korōria ki te ngakau tapatahi.

A kia whakanuia koe i runga i te ngakau ripeneta

Me te wahi atu anō i a koe

E noho mai na i runga i tou torona

E noho iho na koe

E pupuri mai na i te mānaakitanga mo matou

Awhita mai, tiakina hoki o matou tinana me o matou Wairua

Kia ata mohio ai matou ko koe a Ihowa

Kororia ki tou ingoa tapu. Amine

WAIATA Ā RĀWIRI (Waiatatia kia Ihowa)

Waiatatia kia Ihowa, he waiata hou, he mahi whakamiharo hoki ana...

Nā tōna ringa matau, na tona tapu i taea ai e ia te whakaora

Kua whakakitea mai e Ihowa tana whakaoranga

Kua whakapuakina e ia tōna tika ki te aroaro o ngā tauwiwi

Kua māharā ia ki tana mahi tōhu, me tana pono ki te whare o Iharaira

Ā kua kite ngā pito katoa o te whenua, i te whakaoranga a to tatou Atua...

Kia hari te hamama o te whenua katoa, kia Ihowa,

hamama kia hari himene atu kia Ihowa,

i runga i te hapa me te himene anō o te reo i runga i ngā tetere.

Me te tangi anō o te koronete, kia hari te hamama ki te aroaro o Ihowa, o te Kīngi, kia

haruru te moana me ngā e hua ana i roto i te Ao, me ōna tāngata e noho ana i runga...

Ka whakariterite ia mo te Ao i runga i te tika mo ngā Iwi hoki i runga i te pono.

INOI

Ma te Atua nana nei te tumanako

e whakaki tatou ki te hari

me te rangimarie i runga i te whakapono

kia hua ai to tatou tumanako i runga i te kaha

o te Wairua Tapu.

Kia mātau ra e ngā tāngata poauau a te Iwi

ahea anō hoki koutou mahara ai

e te hunga kuare ki te whakato

o te taringa e kore ranei e rongo

te Kaihanga o te kanohi

e kore ia nei e kite.

E mātau ana a Ihowa ki ngā whakaaro o te tāngata

he mea teka noa,

ae rā kia nui te whakamoemiti ki to tatou Matua Ake, ake,

Kororia ki tou ingoa tapu, Amine.

HĀPATI 2.

HĪMENE Ā RĀWIRI (E Ihowa kua tirohia māi ahau...)

E Ihowa kua tirohia mai ahau, kua mohiotia anō hoki e koe tōku orange me tōku takotoranga iho...

Kitea putia e koe oku huarāhi katoa mātau tōnu koe...
Nō reira ahau ka mahara ki a koe kia tukua mai e koe...
Ngā hua me nau momonatanga o te whenua ki o matou ringaringa...
Ka whakawhetai atu ahau ki a koe, he mea whakawehi...
He mea whakamiharo tau hanga i te rangi, me te whenua...
Tau hanga i te tāngata me tau homaitanga i te kai...
Aue anō te nui o au whakaaro ki au e te Ariki...
I whakaora te rawakore, me te pani i a ratou e karanga ana whangainga matou...
Ko wai e tu ki tou aroaro e te Ariki...
Ko wai o ngā Atua horihori e kaha ki te tu ki tou aroaro...
Whakamoemititia a Ihowa mo ana mahi nunui...
Kia rite ki te hira o tōna nui te whakamoemiti a te tāngata...
E kore a Ihowa e tuku i te wairua o te tāngata tika ki a hemo i te kai...
Te tāngata e kohikohi ana i te raumati, he tamaiti mahara i a ia...
Te tāngata e moe ana i te kotinga witi, he tamaiti terā e hua i te whakama...
E ara hoatu he patunga tapu...
Kia Ihowa mo ngā mauuitanga katoa,
Ake ake

INOI WĀHI

Kia whakapaingia te Ariki, te Atua e whakawaha nei i a matou ki ngā mea papai i tēnei ra, i tēnei ra. Ae ra e te Atua e whakaora nei i a matou. Nā Ihowa nei hoki ngā kumenga ake i a tatau i te mate, e te Atua whakaorangia matou, kia tae mai nga wai ki roto i o matu wairua, a, he aha ra matou te tāngata i whakarere ai i a koe. Aue e te Ariki torona tou ringa mātau, hei pou mo matou, tou wairua tapu hei whakamarama i o matou

ngākau, ko ngā toto a tau tamaiti kotahi, hei tahi, tahi atu i o matou harā katoa, Kororia ki tou ingoa tapu, Amine.

PANUI 31.

1 Kīngi: 17:1

A ka mea a Iraia Tihipi mo ngā tāngata o Kiriara ki a Ahapa, e ora ana a Ihowa te Atua o Iharaira, kei tōna aroaro nei ahau e tu ana e koe ēnei tau e whai tōmāirāngi e whai hua, engari ma taku kupu anake.

1 Kīngi: 17 - 2:3

Nā ka puta mai te kupu a Ihowa ki a ia, ka mea me haere atu i konei, anga atu ki te Rawhiti, ka piri ki te awa Kereti, e aro nui mai ana ki Horano.

1 Kīngi: 17: 4

Nā kei te awa he wai mōu, kua oti anō hoki ngā Raweni te whakahau e ahau, hei whangai i a koe ki reira.

1 Kīngi: 17: 5

A haere ana ia, i meatia ana tā Ihowa, i kōrero ai i haere hoki ia, a noho ana i te taha o te awa o Kereti, e aro nui nei ki Horano.

1 Kīngi: 17: 6

Ana ngā Raweni i kawē he taro, he kikokiko mana i te ata, he taro anō hoki he kikokiko mana i te ahiahi, no te awa hoki tōna wai.

1 Kīngi: 17: 8

Nā wai a te mutunga o ētahi ra kua maroke te awa, kahore hoki he ua o te whenua, na ka puta mai te kupu a Ihowa ki a ia, ka mea.

1 Kīngi: 17: 9

Whakatika haere ki Harepata o Hairono ki reira noho ai, nana kua oti tētahi wahine pouaru o reira te whakahau e ahau hei whāngai i a koe ki reira.

1 Kīngi: 17: 10

A whakatika ana ia, a haere ana ki Harepata, no te taenga atu ki te kuaha o te pa, na ko tētahi wahine i reira he pouaru e kohikohi ana rakau ana, na ka karanga atu ki a ia mea tikina atu tētahi wai moku ki te oko hei inu moku.

1 Kīngi: 17: 11

Nā haere ana tēra ki te tiki, a karanga atu anō ki a ia, ka mea tēna tikina atu tētahi wāhi taro, māua mai ki to ringa maku.

1 Kīngi: 17:12

Nā ko tana meatanga mai, e ora ana a Ihowa tou Atua, kahore aku keke, ēngari he kutanga paraoa i roto i te oko me tētahi hinu iti nei i roto i te ipu.

1 Kīngi: 17:13

A e kohikohi ana terā ahau i ngā rākau e rua, kia haere ai ahau ki te taka i taua mea, ma māua ko taku tamaiti mo ta māua kai atu, ā māte iho.

INOI

E Ihowa, Atua orā o ngā mātōu

nāu anō te kai i hohoro ai te nui

i mua i ngā rā o Arāmā

o tāu tāngata i hanga

ā i homai ana e koe ki a ia

ngā mānu, ngā ika me ngā hua o te whenua

i whakaritea ai e koe hei orānga mōna.

Nā wai hoki e te Ariki

i tukua mātōu kia māhi i ngā hua

o te whenua ko koe anō hei whakahua

hei whakatini māi kia riro māi anō

hoki i a mātōu āu ohaohatanga

me āu whakamōemititanga

hei whakaorānga me te hunga

rāwakore hei whakahari i a mātōu

Āke, āke, korōria ki tōu ingoa tapu, Āmine.

WAIATA Ā RĀWIRI 85 (E Ihowa kua aro māi nei koe...)

E Ihowa kua aro māi koe ki tōu whenua, kua whakahokia māi e koe a Hākopa i whakaponongatia nei...

Kua murua e koe te kino o tōu iwi, kua hīpokina e koe ō rātōu harā katoa.

Kua whakakāhoretia katoatia e koe tō weriweri,

kua tahuri atu koe ki āritaritatanga o tō riri,

whakahokia ake mātōu e te Atua o tō mātōu whakaorānga,

kia mutu hoki tō riri ki a mātōu...

E riri rānei koe ki a mātōu āke āke,

e māuaharā tōnū rānei koe a tēna whakatipurānga, tēna whakatipurānga.

E kore i a nei koe e whakahoki ake i a mātōu ki te orā,

kia hari ai tōu iwi ki a koe e Ihowa,

whakakitea māi hoki ki a mātōu tāu whakaorānga.

Ka whakarongo atu ahau ki tā te Atua,

ki tā Ihowa, e kōrero ai nō te mea hoki

nō te rongomāu, āna kōrero ki tōna iwi, ki tōna hunga tapu hoki,

kaua i a rātōu e hoki atu ki te wairāngi...

He pono e tata ana tāna whakaorānga ki te hunga e wehi ana ki a ia,

kia noho ai te korōria ki tō tātōu whenua.

Kua tūtaki te māhi tōhu rāua,

ko te pono kua kihi kia rāua, te tika me te rongomāu.

E tipu ake te pono i te whenua, e titiro iho te tika i te rāngi,

ā e, ka homai e Ihowa te mea pai, ā ka tukua māi ōna hua e tō tātōu whenua...

Ka haere te tika ki mua i a ia, hei whakaatu i a tātōu ki te arā o āna hikoinga.

INOI

Whakamōemititia a Ihowa

whakamōemititia e ngā pononga a Ihowa

kia whakamōemititia te ingoa o Ihowa

kia whakapaingia te ingoa o Ihowa āiane i a āke āke

Kia whakamōemititia te ingoa o Īhowa
i te putanga māi o te rā
a tae noatia ki tōna tōremitanga.
Kei runga a Īhowa i ngā iwi katoa
kei runga atu anō hoki i ngā rāngi tōna korōria.
Ko wai te rite ana ki a Īhowa ki tō tātōu atua
e noho nei i te runga whakaiti nei i a ia, e titiro iho nei i te rāngi
i te whenua, e whakaarā nei te iti i roto i te puehu
e whakateitei ake nei te rāwa kore i roto i te purānga paru, Korōria ki tōu ingoa tapu,
Āmine.

NGĀ KARAKIA MŌ TE TUA.

HĪMENE Ā HOERĀ (Nā whakarongo māi...).

Nā whakarongo māi e ngā iwi...

Ko wai e mōhio ana...
Me kāhore ia e tahuri...
E rīpeneta ā ka māhue...
He mānaakitanga i muri i a ia...
Arā he whakahere tōtō kore...
He ringihanga nā Īhowa...
Nā tō koutōu Atua...
Whakatangihia te tētere ki Hīona...
Whakatapua he noho puku...
Karāngatia he huihuinga nui...
Whakaminea māi te iwi...
Whakatapua te whakaminenga...
Whakarāmemenetia māi ngā kaumātua...
Whakaminea māi ngā tamāriki...
Rātōu ko ngā mea ngote ū...
Kia puta māi te tāne mārena hōu...
I roto i tōna rumā, kia tangi ngā tōhunga...
Ngā minita ā Īhowa...
I te takiwā o te whakamāhau o te ata...
Me tā rātōu kī atu anō...
Tōhungia e Īhowa tōu iwi...

Kaua anō hoki tō kāinga tipu...
E tukua ki te ingoa kino...
Kātahi ka hae a Ihowa ki tōna whenua...
Ka mānawa pā anō hoki ki tōna iwi...
Kia mōhio ai koutōu...
Kei waenganui ahau i a Iharāirā...
Ko ahau hoki a Ihowa...
Ko tō koutōu Atua...
Ā tēnei ake ka ringitia e ahau...
Tōku wairua ki ngā kikokiko katoa...
A e poropiti a koutōu taitamāriki...
A koutōu tamāhine...
Ka mōemōea a koutōu kaumātua...
Ka kite anō hoki...
Koutōu tai-tamāriki...
i ngā whakakitenga nui.

INOI WĀHI

Kia whakapaingia te Ariki, te Atua e whakawaha nei i a mātōu ki ngā mea papai i tēnei rā, i tēnei rā. Ae rā e te Atua e whakaorā nei i a mātōu. Nā Ihowa nei hoki ngā kumenga ake i a mātōu i te māte, e te Atua whakaorāngia mātōu, kia tae māi ngā wai ki roto i o mātōu wairua, ā, he aha rā mātōu te tāngata i whakarere ai i a koe. Aue e te Ariki tōrona tōu ringa mātau, hei pou mō mātōu, tōu wairua tapu hei whakamārama i o mātōu ngākau, ko ngā tōtō a tāu tamāiti kotahi, hei tahi, tahi atu i o mātōu harā katoa, Kororia ki tōu ingoa tapu, Āmine.

PĀNUI 25.

Ruka 2:9

Nā ko te putanga māi o tētahi Anaherā, a te Ariki kia rātōu, awhiti māi ana te korōria o te Ariki kia rātōu ā tahwio noa ā nui whakaharāharā tō rātōu wehi.

Ruka 2:10

Nā ka mea māi te Anaherā kia rātōu, kaua e mātauku, nā te mea he kai kauhau tēnei ahau kia koutōu mō te hari nui mea ake puta māi ki te iwi katoa.

Ruka 2:11

Nō naianei hoki i whānau ai he kai-whakaorā mō koutōu i te pā ō Rāwiri, arā a te Karāiti te Ariki.

Ruka 2:12

Ā ko te tōhu tēnei ki a koutōu i te tamāiti ka oti te takai ki te kākahu e takotō ana i te takotōrānga kai mā ngā karārehe.

Ruka 2:13

Ā kīhai i aha ko te tini noaiho o te ope, o te rāngi, e noho tahi ana me taua Anaherā, e whakamōemiti ana ki te Atua, e mea ana.

Ruka 2:15

Ā ka māwehe atu ngā Anaherā i a rātōu ki te rāngi, ka mea ngā hēparā tētahi ki tētahi, tātōu ka haere ki Pēterehamā, kia kite i tēnei mea kua puta māi nei kua whakaputaina māi nei e te Ariki kia tātōu.

Ruka 2:23

Kia pērātia me te mea i tuhituhia ki te ture a te Ariki, ko ngā tāne katoa e ōroko puta māi i te kōpu, e karāngatia e tapu ana ki te Ariki.

Ruka 2:26

Nā kua whakamāharātia māi e ia te Wairua Tapu, e kore ia e kite i te mātē kia kite rā anō ia tā te Ariki Karāiti.

Ruka 2:27

Nā ka haere māi ia ki te Temeperā, he meatanga, nā te Wairua a i ngā mātua e māu māi ana i te tamāiti i a Ihu, kia meatia ai e rāua ki a ia, tā te ture i whakarite ai.

Tangi ā Heremāia 3:2

I arāhina ahau e ia, i kawea ki te pōiuritanga, kāore hoki he māramatanga.

Tangi ā Heremāia 3:3

He pono kua tahuri māi ia ki āu, kua anga māi tōna ringa ki āu, ā pau noa te rā.

Ihaia 44:2

Ko te kupu tēnei a Ihowa a tōu kaihangā, nāna nei koe i whakaahua i roto i te kōpu, māna nei koe e āwhina, kaua e wehi, e Hākopa e taku pononga e Iehuruna e taku e whiriwhiri ai.

Ihaia 44:3

Nō te mea ka ringitia e ahau, he wai ki runga ki te tāngata e māte wai ana me ngā awa ki runga ki te wāhi māroke, ka ringitia e ahau tōku wairua i runga, ko ōu uri tāku mānaakitanga anō hoki ki runga ki tōu whānau.

INOI

Mā te Atua nana nei te tumānako

e whakakī tātōu ki te hari
me te Rāngimārie i runga i te whakapono
kia hua ai tō tātōu tumānako i runga i te kaha
o te Wairua Tapu.

Kia mātau rā e ngā tāngata pōauau a te Iwi
āhea anō hoki koutōu māharā ai
e te hunga kūare ki te whakatō
o te taringa e kore rānei e rongo
te Kai-hanga o te kanōhi
e kore ia nei e kite.
E mātau ana a Ihowa ki ngā whakaaro o te tāngata
he mea teka noa,
ae rā kia nui te whakamōemiti ki tō tātōu Mātua Ake, ake,
Korōria ki tōu ingoa tapu, Āmine.

TE TUAWHĀ O NGĀ AKORĀNGA Ō HOROMŌNA.

Whakarongo e ngā tamāriki ki te ako a te mātua...

Tahuri māi hoki kia mātauria ai ngā whakaaro mōhio
he pai hoki te kupu mōhio ka hoatu nei e ahau kia koutōu

kaua tāku ture e whakarerea ko te tamāiti hoki ahau a tōku pāpā
 he ngāwari he mea māte nui nā tōku whāea...
 I whakaako anō e ia i āu, i mea māi kia āu kia puritia āku kupu
 E tōu ngākau, kia māu ki ōku whakahau ā e orā koe tāu tāonga
 e mea māi māu ko te whakaaronui, tāu e mea ai māu ko te mātaurānga,
 kaua e wareware kaua hoki e neke atu i ngā kupu a tōku māngai...
 Kaua e whakarerea ā māna koe e tiaki arohaina ā māna koe e māu ai
 te tino mea ko te arohaina ā māna koe e māu ai te tino mea
 ko te whakaaronui ia, ā māna koe e kake ai ka whakahonore i a ia
 e koe ki te āwhinatia ia e koe...
 Ka homai e ia he whakapaipai ataahua ki tōu mātōu,
 ka pōtaea anō koe e ia ki te karāuna hōnore
 whakarongo e tāku tamāiti, māharatia āku kupu ā he māha ngā tau e orā ai koe he mea
 ako koe nāku ki te arā o te whakaaronui
 he mea ārahī koe nāku ki te arā o te tika...
 Ka haere koe e kore ōu takahanga e whakakikītia māi ki te rere koe
 e kore e tūtuki kia māu ki te ako,
 kaua e tukua atu mātapoporetia iho, ko tōu orānga hoki
 ia kaua e haere ki te arā o te hunga kino...
 Kaua hoki e takahia te huarāhi o te hunga hē.

INOI

E Īhowa ko koe tō mātōu Atua.
 Ko mātōu hoki āu tamāriki
 ko koe hoki tō mātōu kai-pokepoke.
 He māhinga hoki mātōu katoa nā tōu ringaringa.
 He mānaakitanga tō te wehi ki a Īhowa
 he tāonga
 he hōnore
 he orānga nui.
 Kaua rā e Īhowa e whakanuia rāwatia te riri
 kaua hoki e māharā tōnu ki te kino.
 Nāna titiro māi rā e Īhowa

he iwi mātōu katoa nōu
nā māu e tonono māi tōu wairua
hei whakamātara i o mātōu ngākau
kei uru ki ngā whakamātautaurānga.
E hihiko ana te wairua, ko te kikokiko koia e ngoikore ana,
Kōroria ki tōu ingoa tapu,
Āmine.

5.3 He Kōrero Tautoko

Hei whakakapi ake i ngā tuhituhi mō ngā karakia o te Hāhi Ringatū e hono ai ki ngā tāne o Te Urewera i riro ai mā ngā koroua o Ngāti Tāwhaki ki Ruatāhuna i tōhu ko Te Urewera rāua ko Ngāti Tāwhaki ngā hapū hei ārahi i te Hāhi Ringatū ki roto o Ruātōki. *Kōrero ā waha Te Kurāpa, H. (1983)*. He tino māha ke ngā tāne o Te Urewera i haere ki te whare maire i roto i ngā akoako o aua wānanga. E ai kia Hikawerā Te Kurāpa i tōna whakawehetana e te tōhunga whakahaere i te whare maire, he aha tōna hiahia māi ēnei wānanga, ka ki atu te koroua rā a Hikawerā, ko ngā karakia whakapakari tinana te pirāngi o te koroua. Ēngari āno ana hoa, māi Te Urewera hapū me Ngāti Tawhaki, i pirāngi katoa rātau ki te mōhio i te kātōa o aua akorānga, pēnei i te karakia mō ngā whakapapa, whenua, hitōri.

Kia tai pakēkē tōnu a Hikawerā ka mōhio ia i roto katoa kē aua taonga rā i ngā karakia. Ko rāua ko te Te Ahikaiata Wharepapa ngā kaumātua i tā mātau Tekau mā rua i Ohau o te Rāngi i te tau tahi mānō iwa rāu waru tekau mā tōrū. Anei anō tētahi koroua o Tūhoe a Poai Biddle e kōrero ana mō ngā karakia ringatu, kia noho mātārā tōnu taua tāngata hei kawē i ēnei taonga, i ngā karakia a te hāhi ringatū. Ko rātau ko aua tōhunga rā hei tiaki i ngā whānau me ōna hapū katoa e pēhina e ngā tūmomo māuwīwī ka utaina, ka kohia e te tāngata ki runga i tōna tinana. Koinei ētahi o aua taonga tuku iho ki a mātau ngā tāne o Te Urewera hapū, ko ngā karakia o te Hāhi Ringatū. (*Kōrero ā waha Biddle, P. (1988)*). Koinei anō te tau i tonono māi ngā kaumātua o Te Urewera hapū pena ka wātea au ki te māhi i ngā māhi kāmura o te hōro wharekai i te Wainui marae, mō taua tekau mā rua.

5.4 Whakarāpopotōtanga

Hei mihi tuatahi maku ki ngā whānau, pākeke o te hapū o Te Urewera i tautoko mai i au ki roto o tēnei rāngahau, mō te mana o ngā tāne o Te Urewera. Tae noa ki ngā karakia i takia māi o nehe rā hei kīnaki whakauru māi i ngā karakia o te hāhi Ringatu hei whakakiki haere i ngā whāruarua o tēnei tuhinga roa. Mā roto i ēnei kohinga rāngahau hei tātari i ngā whakaaro o te tāne māi roto i Te Urewera hapū. Hei konei anō ngā wero ki a mātau ngā tāne kia pēhea te hohonu o te ruku i tēnei taonga tuku iho te mataurānga ā iwi mō te painga mō te katoa o Te Urewera hapū. Ka hoki tōnu ki ngā tohutohu a o mātau pākeke i ki ra, waiho te kakara o mahi ma tētahi atu tāngata i waho atu ia koe hei kapo mai tōna manehūrangi e puta ai te kōrero ra ia te Arowhana, ko au ra tēra, te tangata haere po.

He honore he kororia he maungarongo ki te whenua atua he whakaaro pai ki ngā tāngata katoa. Mau anō ma te atua kaha rawa hei homai he maramatanga ki runga i tēnā i tēnā o mātau e pehia nei ngā tumomo mauwiwitanga ā wairua, ā tinana, ā whānau. Mau āno hoki mātau e whakamatautau. Ko koe anō hoki hei homai i te huarāhi tika, pono, aroha ki roto anō i o mātau whānau i roto i tēnei rāngahau, terā ka tono atu kia koe ki te atua kaha rawa homai tou kaha me au tohutohu ki runga i tena o mātau me au manaakitanga hai whakawātea i te hunga e kakari nei te hinengaro ki te whai i tēnei taonga te mataurānga māori, whānau, hapū, ā-iwi hei orānga mō tōna tinana, Kororia ki tou ingoa tapu, Amine.

TŌHUTŌRO

Black, T. (2018) *Ka ū ana ko Whareongaonga*. Published, Te Whare Wānanga o Awanuiārangi, Whakatāne, Aotearoa, New Zealand.

McFarland, A., & Black, T. (Ed). (2014). *Tōitū te whare*. NZCER Press, Wellington, New Zealand.

McFarland, A., & Black, T. (Ed). (2014). *Te Māuri o Te Whare*. NZCER Press, Wellington, New Zealand:.

McFarland, A. (2012). *Te Whaitau tarāpī o Hinepūkohurāngi. wh 78. In Kawea te Wairua o te Kupu*. NZCER Press, Wellington, New Zealand.

Agnes, McFarland. Rāua ko Nathan, Māthews.(2017). He Kete Whakawaitarā Press, Te Runanga o Aotearoa mō te Rāngahau i te Mātaurānga, (NZCER.)

Williams, H.W. (1971). A dictionary of the Māori Language. Wellington: GP Publications.

Best, E. (1972).Tuhoe: The children of the mist. Wellington: A.H. & A.W.Reed

Kōrero ā-waha:

Temārā, P. & Milroy, W. (2005). Tauarāu Marae, Ruātoki

Takuta, T. (1989) Wainuiomāta

Kruger, P. (1978) Tāneatua

Tait, P. 2016) Mōtuti Marae

Kruger, T. (2003) Te Puhi-o-Mātātua, Te Tōtarā Marae.

Te Kurāpa, H. (1986) Te Kaumārua, Ohāua-o-te-Rāngi Marae

Ata, H. (2004) Hapū Wānanga Te Tōtarā Marae

Te Hau, R. (2017) Awanuiārangi

Pitarā, P. (1988) Te Wainui Marae ki Ohiwa, Te Kooti Rd.

Mōses, J. (2017) Te Kuha Marae, Waikaremoana

Kugar, R. (2017) Whānau Wānanga, Te Netherlands.

Ruātoki, Waitangi Claims Report, Wh139

Ruātoki, Waitangi Claims Report, Wh 96

Mānatā@Te Taura Whiri i te Reo Māori, (2008)

He Pātaka Kupu, te kai a te rangatira.

Reprinted Dec, (2017)

Ngā Waiata Moteatea ā Tūhoe

Te Whare Wānanga o Awanuiārangi

EC2016/01/059
ECR2016/01/059

14th December 2016

Tikirau Ata
10 Howell Road
Taneatua
WHAKATANE 3123

Tēna koe,

Re: Ethics Research Application EC2016.01.059

The Ethics Research Committee Chairman of Te Whare Wānanga o Awanuiārangi has re-considered your application. We are happy to advise that your submission has been approved.

Ethics Research Committee wishes you well in your research and recommend that you to contact your supervisor.

Ngā mihi nui

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Nathan Matthews'.

Professor Nathan Matthews
Chairman
Ethics Committee
Te Whare Wānanga o Awanuiārangi

Private Bag 1006 Francis st Whakatane 3158 Aotearoa